Törvényszéki lajstromozási szám: 1722.
(Dos. No. 483—1939. Trib. Cluj.)

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA:
AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG.

SZERKESZTIK:
VÁRI ALBERT és P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN

TARTALOM:

LXXII. ÉVF. 1 9 4 0. 1. FÜZET.

Tipografia „Pallas“ Cluj, Strada Vlăhuţă 3.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb 3 ív tartalommal.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű keresztény-ség szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szem-pontból vonatkoznak.

Evégre közöl hittani, bölcseleti és történeti tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkivül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figye-lemmel kiséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár cimére küldendő. (Cluj, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre Romániában 200 lej. Magyar-országon 8 P., mely összeg Budapesten az Országos Köz-ponti Hitelszövetkezetnél (V., Nádor ucca 22 sz.) levő folyószám-lánkra befizethető. Pártoló-díj egész évre: 300 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj, Unitárius Kollégium).

Alapítóknak, akik 3000 lejt fizetnek, díjmentesen küld-jük a folyóiratot.

KERESZTÉNY MAGVETŐ
LXXII. ÉVF. 1940. JANUÁR—FEBRUÁR 1. FÜZET.

Kijelentés.

Az alábbiakban azt mutatjuk meg, hogy mi unitáriusok mikor és milyen értelemben beszélhetünk kijelentésről.[1]

1. *Tudás, erkölcs, hit.* Az ember szellemi élete három síkon jut kifejezésre, ezek: a tudás, az erkölcs és a hit. Együttesen alkotják a szellemi élet egészét.

A tudás világa a valóság világa, amely tényekkel foglalkozik. Az igazságok, amelyeket az ember ezen a területen fedez fel, a dolgok természetes összefüggései alapján nyugosznak. Azok az eszközök, melyek segitségével közelebb jutunk a dolgok lényegéhez, az értelem és a tapasztalat, amelyek segitségével megismerjük a dolgok theorétikus alkatát.

Az erkölcs területén az ember szemtől-szembe kerül magával, vagy helyesebben az erkölcsi törvénnyel, amely bizonyos dolgokat követel tőle. Az erkölcsi törvény arra sürget, hogy cselekedeteink által megvalósitsuk a legfőbb jót. Ezen a területen nem érdekel a dolgok elméleti alkata, hanem az, hogy miképen valósul meg a jó, a mi küzdelmeink által. Amikor választunk a jó és a rossz között, akkor értékelünk. Az erkölcs a mi számunkra nem egyéb, mint erkölcsi értékek megvalósitása. Ha tudunk engedelmeskedni az erkölcsi törvény parancsának, akkor megszabadulunk a természeti okság nyomása alól. Az erkölcs világában szabadokká tehetjük magunkat az erkölcsi törvénynek való engedelmesség utján. Az erkölcsiség az emberi szellem önkormányzatának a bizonysága.

Az ember világának harmadik területe a hit, vagy pontosab-

[1] A Szabadelvü Kereszténység Nemzetközi Társulatának 1934. augusztusában, Kopenhágában tartott kongresszusán felolvasott előadás.

ban a vallásos hit. A vallásos hitet sokszor félreértették részben azáltal, hogy a tudás kategoriáit alkalmazták reá, részben pedig azáltal, hogy az emberi tudás és tapasztalás határán kivül álló, természetfölötti tüneménynek tekintették, amelyre a természeti törvények nem érvényesek.

Az első esetben a hit világát egy régi fajta psychologia szemszögéből tekintették, amely mekhanikus magyarázatul szolgál a lélek legfinomabb megnyilatkozásai számára. Az utóbbi esetben, amely szerint a hit a tapasztalaton kivül áll, szembeállitották egymással a tudást és a hitet, ugy hogy az utóbbinak semmi köze sem volt az emberi lélek törvényeihez.

A vallásos hit épen olyan természetes megnyilatkozása a léleknek, mint a tudás vagy az erkölcs. A hit igazságait ugyanaz az elme fedi fel, mint a tudomány igazságait, s mégis más a vallásos hit, mint a tudományos igazság. A tudás világának tárgya az anyagi és szellemi tények, az erkölcsé az erkölcsi törvény és a cselekedetek, a hit világában azonban Istennel kerül szembe az ember.

Isten azok számára létezik tudatosan, akik hisznek benne, ép ugy, amint erkölcsiség is azok számára létezik, akikben valóban megvan a képesség, hogy az erkölcsi törvény szerint éljenek, a tudás pedig csak azok számára lehetséges, akik megtudják látni a dolgok logikai összefüggését és theorétikus alkatát.

Az emberi szellem spontáneitása leginkább korlátozva van a tudás birodalmában, szabadabb az erkölcs területén, legszabadabb a hit területén. A tudományban el kell fogadnunk a tudományos igazságokat, az erkölcs területén az erkölcsi törvénynek kell engedelmeskednünk. Az utóbbi esetben a szellem spontáneitását nem a külső világban benne rejlő okok gátolják, megkötöttségünk forrásai saját magunkban, erkölcsi természetünk adottságaiban keresendők. Istenben való hitre azonban sem az erkölcsi törvény, sem a tapasztalat nem kötelez. A szellem legspontánabb megnyilvánulása tehát az Istenben való hit. Isten ajándéka ez, amint az irás oly találóan fejezi ki. (Éf. II. r. 8. v.)

Azok számára, akik hisznek, a hit világa ép olyan valóság, mint a tudás és az erkölcs azok számára, akiknek van tudásuk, vagy erkölcsi életet élnek; az elsőnek az igazságai nem állanak a két utóbbi mögött.

A tudás, erkölcs és hit között vannak olyan vonatkozások,

amelyek nagyon egymásra utalják őket. A tudás világának vannak olyan pontjai, amelyek szükségképen a hit világához tartoznak s így van az erkölcsnél is. A tudás korlátai és az a tény, hogy több az, amit nem ismerünk, mint az, amit ismerünk, szükségképen arra utalnak, hogy a tudást a hitnek kell kiegészítenie. A tudás tehát nem lehet el hit nélkül és a hit sem tudás nélkül. A tudás ellenőrzi a hitet, a hit pedig kiegészíti a tudást.

A hit igazságok sajátos természete a következő. Mig a tudás a valóság tényeire támaszkodik, az erkölcs pedig azáltal nyilvánul meg, hogy értékitéleteket alkot, a hitben ez a kettő egybeforrik ugy, hogy a vallásban a legfőbb valóság egyúttal a legfőbb érték is. Ez adja meg a hitigazságok alapjának sajátos jellegét.

Tisztán értékitéleteket alkotni még nem vallás. Vallássá akkor lesz ez a processzus, ha minden értékitélet mögött fölfedezi Istent, mint az értékek forrását és megvalósítóját és amikor az értékitéletek mind közvetlen összefüggésbe kerülnek vele. Ekkor beszélhetünk vallásos hitről a szó igaz értelmében.

2. *A kijelentés lefolyása.* Ami a tapasztalás a tudás világában, ugyanaz a kijelentés a hit világában. A kijelentés a hivő számára megtalálása és megértése azoknak a szálaknak, amelyek életünket Istenhez füzik. Martineau klasszikus meghatározása szerint: kijelentés Isten egyetemleges felhivása emberi mivoltunkhoz. Ehez hozzátehetjük, hogy emberi mivoltunk felhivása Istenhez.

Minhogy a vallás tulajdonképpen Isten létezésének felismerése és öntudatositása, hozzánk való viszonya szellemi alkatunk szerint, természetes, hogy vallást kijelentés nélkül el nem képzelhetünk. Éppen azért meg kell tisztitanunk a kijelentés fogalmát mindazoktól az elemektől, amelyek értelmét elhomályositják.

Erre a kérdésre tehát, hogy mit jelent a kijelentés a mi számunkra a következőket feleljük: Sokkal többet jelent a kijelentés a mi számunkra, mint azok számára, akik elfogadják annak szokásos dogmatikus jelentését.

Az emberi szellem legmagasabbrendü visszahatása a legmagasztosabb behatásra. Felelet a zsoltáriró kérdésére: Hol van a te Istened? és minthogy ez a kérdés magában foglalja annak a szükségességét, hogy számot adjunk önmagunkról, a felelet egyúttal arra a kérdésre is megadja a választ: ki vagy te? A kijelentés nemcsak annak a bizonysága, hogy Isten közel van hozzánk, hanem, hogy mi is közel vagyunk hozzá, vagyis eljutottunk odáig,

hogy megértjük őt. A kijelentésben Isten megtalálja az embert és az ember megtalálja Istent. Ez a találkozás lehetséges a szellem rokonsága révén, amely fennáll Isten és az ember között. Kijelentés mindenütt lehetséges, ahol van szellem, mondja T. Troeltsch. A kijelentésnek ez a tisztán szellemi természete végleg meghatározza jellemét s kizár belőle mindent, ami lényegéhez idegen. Mint a szellem legmagasabb megnyilatkozása, a kijelentés az élet egészét jelenti, amely az egyén életén tul, Istenen keresztül, érintkezésbe kerül az egyetemes élettel. Mint ilyen, semmiféle tekintély által nem korlátozható egyes esetekre. A kijelentés területén nincs más tekintély, mint a szellem szabadsága. Az erkölcsi élet szabadságát ezen a területen a hit szabadsága egésziti ki, teszi teljesebbé, amelynek segitségével minden lélek találkozhatik Istennel, vagyis részesülhet kijelentésben.

Vajjon lehetséges-e megkülönböztetni, hogy mit jelent az objektiv és mit a szubjektiv egy olyan megnyilatkozásban, amit kijelentésnek nevezünk. A szellem életében óvatosnak kell lennünk az ilyen megkülönböztetésekben. Itt nincsen objektiv és szubjektiv, éppen ugy, mint ahogy nincsen belső vagy külső. Mindezek az ellentétek megszünnek. A kijelentés sohasem támaszkodik sem külső bizonyitékokra, sem természetfölötti megnyilatkozásokra. Megkülönböztetjük azonban benne az istenit és az emberit. Ez a megkülönböztetés a lélek legmélyéből fakad. Goethe szavai szerint:

Dich im Unendlichen zu finden,
Musst unterscheiden und dann verbinden.

Saját magunk megkülönböztetése az istenitől s ennek következtében annak felismerése s azután ismét a vele való egyesülés, ez a kijelentés dialektikai utja. Az emberi szellem éppen a kijelentés utján jut el ehez a megkülünböztetéshez, ami azt bizonyitja, hogy egy olyan folyamatról van szó, amely a szellem életének szükségképeni életföltétele, hogy megbizonyosodjék életének értelméről és bele tudjon helyezkedni abba a magasabb sférába, amely minden gyarlóságtól mentes.

A kijelentés lelki hatása abban áll, hogy Istennel való szembekerülésünk egyuttal saját magunkkal való szembekerülésünket eredményezi. Megpillantjuk magunkat a tökéletes isteni szellem tükrében s ez saját gyöngeségünk tudatára ébreszt. A kijelentésnek ez az első lépése: az isteninek az emberitől való megkülön-

böztetése, egyúttal a saját lelkünk minőségének megbecslése abból a szempontból, hogy mi a lélek értékes tartalma s mi az, ami a szellem méltóságával össze nem egyeztethető. A kijelentés által egy mértékhez jutunk hozzá, magunkat ez alá a mérték alá állitjuk. Ez a mérték az isteni szellem. A kijelentést tehát ugy tekintheljük, mint egy értékelési processust, amelyben az ember egyfelől saját gyarlóságának, másfelől pedig az isteni szellem mértékének tudatára jut, amely az elgondolható legmagasabb. A kijelentésben a lélek önmagát leplezi le a maga alázatos önmegadásában, miközben a maga isteni tartalmát elkülöniti mindattól, ami nem hozzá való.

Az első lépésre, amelyben az istenit az emberitől megkülönböztetjük, következik a második lépés: az istenihez való hozzákapcsolódás életünk tartalmának mérlegelése alapján. A kijelentésben tartalmazott mérték megértése és a hozzávaló alkalmazkodás felelet arra a második kérdésre: ki vagyok én tulajdonképen? Ha elfogadom és magamévá teszem az új mértéket, akkor megingathatatlan álláspontot fogadtam el, új életet nyertem, amely nekem a teremtménynek megadja a lehetőséget arra, hogy Isten fiává legyek; lelkemben egy olyan folyamatot indit meg, amelynek következtében sohasem tévesztem el szemem elől a legmagasabb értékmérőt. Ennyiben a kijelentés a szellem számára az a nagy felszabadulási folyamat, amelyben megtalálja önmagát és feltétlen értékek megvalósitása felé halad. Hatalmas lépés az önmegvalósulás felé; Istenbe való belekapcsolódás. Nem misztikus egyesülés, hanem erkölcsi és szellemi értékek fölfedése és a hozzájuk való alkalmazkodás. Mindennek előfeltétele pedig az Istenbe vetett hit. Hit és kijelentés egymástól elválaszthatatlanok. Nincsen kijelentés hit nélkül és nincsen hit kijelentés nélkül. (Troeltsch.)

A hit ép ugy, mint a kijelentés bizonyos dolgoknak és történéseknek a tapasztalat határait meghaladó értelmezése azáltal, hogy Istenre vonatkoztatjuk, vele hozzuk közvetlen összefüggésbe. Ha a kettőt, t. i. a hitet és a kijelentést egymástól mégis el akarjuk határolni úgy azt mondhatjuk, hogy a kijelentés nem egyéb, mint a hit szétvetődése objektiv tartalmi mozzanatokra. A hit feltétlenebb és közvetlenebb, mint a kijelentés s igy az előbbi föltétele az utóbbinak, mint ahogyan a tapasztalat lehetőségének is megvannak az előföltételei, amelyek nélkül nem jöhetnek létre.

Az eddigiek után fölösleges mondani, hogy a kijelentés min-

dig személyes jellegű. Minden egyes lélekben létre jöhet, ahol a lélek dinamikus ereje megtalálja az Istennel való kapcsolatot. A lélek különböző funkciói különböző mértékben vehetnek részt benne. Rendszerint az érzésnek van tulnyomó része benne, de az értelem és akarat is szerepet játszik, Az egész szellemi életet áthatja, ébren tartja, a szellemi fejlődésnek előmozditója. Létkérdés. Amig az ember tisztán physikai lénynek érzi magát, addig nincs szellemi ereje, hogy megtalálja Isten. A tisztán természeti meghatározottság szellemi tartalommal kell, hogy megteljék, amikor is az egyéniség személyeséggé lesz. Az egyéniséget Isten teremti, a személyiséget pedig követeli (Brunner). A személyiség fogalma nemcsak a testre és környezetére terjed ki, hanem az egyén egész történetére. Teljes megvalósulása döntést föltételez a legmagasabb célok felé való törekvés irányában.

3. *A kijelentés tartalma.* A kijelentés egy élmény. Különböző élmények vannak. A legtöbbje kivülről jövő behatásokra való felelet. A kijelentés olyan élmény, amely isteni behatásra keletkezett, egészen sajátos reakció, amely a fejlődés különböző fokai szerint nagyon eltérő.

Nem minden vallásos tapasztalat kijelentés. Némely vallásos élmények szertefoszló tartalma misztikus homályba vész el. Csak olyan élmény lehet kijelentés forrásává, amelyben az isteni sugár nem homályosult el, ahol az egyéni megélés bizonytalansága háttérbe szorult a maradandó tartalom mögött. Kijelentés: érvényes tartalom megvalósulása az élmény elmuló formájában; a minden emberi szubjektivitáson áttörő isteni igazság. A kijelentést tartalmazó vallásos élmény nem pusztán elméleti reakció, hanem egyuttal föltétlen állásfoglalás azoknak a magasabb igazságoknak az irányában, amelyek benne és általa jutnak kifejezésre s igy az elmélet és a gyakorlat, a megértés és az akarat egybeolvadnak benne. A valóság és az érték találkozik össze benne. Kijelentés mindig a legmagasabb értékek születésének áldott pillanata. Igy szellemi tartalma megkülönböztetendő az élménytől, a formától, amelyben megjelenik. Ez a megkülönböztetés nem minden nehézség nélkül való. Nehéz dolog megkülönböztetni a mi tudásunkban a szubjektiv elemet a valóságtól, különösen akkor, ha az öntudatról van szó, ahol az alany és a tárgy a megismerő és a megismert összeesnek.

A kijelentés az egyetemes megvalósulása az egyesben, a

maradandó tartalomé, a megélés tünő formájában. Martineau élesen megkülönbözteti a kijelentést és az apokaliptikus fikciót. Az első isteni igazság, amely önmagát igazolja, az utóbbi isteni dolgok szemléleti képe az egyes lélekben, amely nélkülözi az igazolást. Az utóbbi a képzelet szüleménye, mig az első: az igazság, Isten szava. Az egyik az egyéni megélés csodájában merül el, mig a másik az Istennel való összefüggés öntudatosabbá emelése.

Ez a megállapitás is mutatja, hogy a kijelentés más, mint misztikus vizió, tartalma elsősorban vallásos és erkölcsi igazságokat foglal magában, amelyek irányitólag hatnak életünkre. Miért éppen vallás erkölcsi igazságok? Azért, mert a szellem életének lényege ezekben gyökerezik, vallásos és erkölcsi magatartásunkban lesz láthatóvá. Ezekben lepleződik le a lélek valódi értéke. Ez a tartalom kiemeli a kijelentést az egyéni tapasztalat szükös határai közül és egyetemes jelleget kölcsönöz neki. Kijelentés az, ami feleletet ad arra a kérdésre, hogy mit kell hinnünk és mit kell cselekednünk.

A kijelentésre nézve nem lehet kritérium az, hogy vajjon csak a Bibliában található-e meg s hogy valami tekintély csalhatatlannak minősitette-e vagy sem. A Biblia is emberi mü s az egyház emberi alkotás. Nincs szüksége a kijelentésnek semmiféle külső tekintélyre, csupán arra, hogy azokban az igazságokban, amelyek személyes életünket irányitják, ismerjük fel az isteni erő megnyilatkozását. Igy a kijelentés kiterjeszti a tapasztalás szükös korlátait s megnyitja az utat olyan belső meggyőződések számára, amelyek nélkül életünk értelmetlenné lesz.

Van olyan felfogás is, amely szerint a kijelentés keretébe nemcsak valláserkölcsi igazságok tartoznak bele, hanem a külső világ, vagy a természet is. Ezt a felfogást vallja pl. Channing és Goethe. Senki sem tagadja annak a lehetőségét, hogy a külső világ hatása alatt is feltámadhat bennünk Istennel váló összefüggésünk érzete. A kijelentésnek nincsenek korlátai s egyetértünk Channinggel, amikor azt mondja, hogy a kijelentés és a természet egymással nem ellentétesek. A történelem és a tapasztalat mégis arra tanít, hogy akkor beszélünk kijelentésről, amikor az Isten erejének hatását érezzük meg személyesen életünkben. Hogy valóban kijelentésről beszélhessünk, ahoz szükséges, hogy mindaz, ami kijelentés tárgyát képezheti, személyes élmény legyen, mert enélkül hiányzik a legfontosabb kritérium.

Nagyon jellegzetes jellemvonása még a kijelentésnek, hogy fejlődésre alkalmas, tartalmában gyarapodó. A szellemi élet fejlődése, mindíg tágabb és tágabb mezőkön fedezheti fel az isteni megnyilatkozását. Minél szélesebbkörü az értelem és a belátás, minél mélyebbre nyulnak el a vallásos és erkölcsi érzelmek gyökerei, annál biztosabb alapokra támaszkodik a kijelentés. Pascal mondja: az emberi dolgokat ismernünk kell, hogy szeressük, az isteni dolgokat pedig szeretnünk kell, hogy megismerhessük. Talán a szeretet az anyja minden kijelentésnek, ez az alap, amelyből Istennek megragadása fakad.

4. *A Jézus által történt kijelentés.* Meg kell felelni még arra a kérdésre, hogy mit jelent számunkra a Bibliában található, főleg Jézus személyén keresztül történt kijelentés. Nemcsak saját személyes vallásos tapasztalatunk alapján juthatunk kijelentéshez, hanem mások is közölhetik velünk. A másokon keresztül hozzánkjutott kijelentés csak abban az esetben lesz a mi számunkra valóban kijelentés, ha sajátunkká lesz, vagyis, ha mozgásba hozza bennünk azokat az erőket, amelyek Istennel való kapcsolatainkra irányulnak, másfelől pedig olyan igazságokat tartalmaznak, amelyek a szellemi életnek eddig ismeretlen területeit nyitják meg számunkra, amelyek uj tartalommal telitik meg a lelket.

Ilyennek látjuk Jézusnak az evangéliumokban kijelentett tanitásait. Két szempont ad az evangéliumok tartalmának összehasonlithatatlanul nagy jelentőséget. Az egyik az, hogy az evangéliumok útján az emberiség egy része olyan igazságok részesévé lett, amelyek az Istennek az emberhez való viszonyát fölülnemmulható tökéletességgel mutatják. Másfelől pedig Jézus, amennyire a szórványos adatokból ismerhetjük szellemi arcképét, maga is kézzelfogható módon átélte mindannak teljes igazságtartalmát, amit tanitványaival közölt. Felismerte Isten tisztán szellemi természetét, az emberi léleknek az istenivel való rokonságát. Közelebb hozta Istent az emberhez s az embert Istenhez. „Isten lélek s akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják."

Ilyen magasrendü kinyilatkoztatás sohasem hangzott el a vallás világában Isten lényegét illetőleg. Tökéletesebb képet alkotni Istenről, mint amilyent Jézus alkotott, ma sem tudunk. Ebben áll az ő hitének és vallásos élményének az emberiségre tett utolérhetetlenül nagy jelentősége. A keresztény vallás nagy szellemei, mind általa, az ő módszere segitségével próbáltak meg Isten közelébe

férkőzni. Az evangélium mind e mai napig a legalapvetőbb forrás Istenről való tudásunkat illetőleg; utolérhetetlen mintaképe minden lehetséges kijelentésnek. Ma is távol állunk a Jézus által előnkbe tüzött feladatok betöltésétől. A szeretet evangéliuma még mindig csak megvalósitandó feladat.

Bultmann: Jézusról szóló müvében élesen elválasztja Jézus tanitásait az ő személyes életétől. Azt mondja, hogy az evangélium nem azért értékes, mert Jézus tanitotta, hanem önmagában értékes a benne foglalt igazságok tartalmánál fogva. Ennek a felfogásnak helyessége abban van, hogy nem dogmatikus. Mi sem azért tartjuk az evangéliumot értékesnek, mert Jézustól származik, hanem a tartalmában bennefoglalt igazságokért. Ettől eltekintve azonban Jézus személyes élete, amellyel ő bizonyságot tett tanitásai megvalósitásának lehetőségéről, ép oly értékes a mi számunkra, mint maga a tartalom. Élete magában véve is kijelentés. Cselekedetei alátámasztják és hatékonnyá teszik azt, amit hirdetett. Az elmélet és a gyakorlat a valóság és a megvalósitandó csodálatosan egybefonódnak benne és általa. Megmutatja mindazt, ami isteni az ember lényegében.

5. *A kijelentés jelentősége napjainkban.* Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a kijelentést ma sem nélkülözhetjük. Nagyobb szükségünk van reá, mint bármikor, hogy felismerhessük egyéni és társadalmi életünk irányitó elveit. Életkérdés számunkra, hogy van-e lelkünkben erő arra, hogy új igazságokat találjunk meg s fedezzük föl a hozzájuk vezető útat, röviden, hogy kijelentésben részesüljünk.

Egy nemzedéknek sem volt nagyobb szüksége Isten lelkének ihletésére, mint a mienknek. Meggyőződésünk, hogy a nagy kijelentések ideje nem ért véget s az egész világ sóvárogva várja Isten fiainak megjelenését. Mindnyájunknak törekednünk kell arra, hogy előkészitsük magunkat újabb kijelentések befogadására, hogy valósuljanak meg Isten örökkévaló céljai. *Dr. Varga Béla.*

Új egyháztörténetírás.

A magyarországi protestantismus történetírása annak a nemzedéknek az életében érte el a tudományos színvonalat, amelynek tagjai a bezárólag 1824 és 1838 közötti években születtek és e téren való munkásságukat a mult század ötvenes éveiben megkezdvén, több-kevesebb szorgalommal, több kevesebb eredménynyel folytatták korábban-későbben bekövetkezett halálukig. Ezek szinte kivétel nélkül mind olyanok voltak, akik megosztották működésöket a köztörténet és egyházok története között, azonban nekik és egy pár nálok idősebb, de velük egyidejüleg dolgozó írónak köszönhető, hogy példájukon felbuzdulva, egy olyan nemzedék lépett a helyökbe, mely erejéből és idejéből már csak mellékesen juttatott valamit más szakmák ápolásának, jóformán kizárólag erre szentelve egész munkáját. Ennek a tagjai érdekes jelenségként szinte húszévi intervallum után ismét egy szűk, valamivel még szűkebb időközben, 1857-től 1869-ig születve, az előbbi nemzedékből még élők mellé sorakozva, a nyolcvanas években fogtak hozzá ahhoz a tevékenységökhöz, mely a közülök jelenleg is élő kettőnek, Kovács Sándornak és Zoványi Jenőnek a révén kinyúlik egészen maig, midőn egy újabb közbevettetés után az 1885-től 1899-ig született harmadik nemzedék volna munkássága legérettebb korában, ha kellő buzgalommal látna neki e hivatásnak.

Az elmult két nemzedékbe tartozóknak talán nem állapitható meg a rangsora teljes egyetértéssel, ám a legutóbbi nemzedékben elvitathathatatlanul Révész Imrét illette meg az első hely, kinek nagyapja az első nemzedéknek, apja pedig a másodiknak volt érdemes munkása. Igaz, hogy őt a tudomány folytonos fejlesztése helyett nagyon sokszor vették igénybe kevésbbé tudományos dolgok és kelleténél többször vesződött tudomány-elmélettel meg tudomány-politikával, ami általánosságban, ha nem is mindig, igen bölcs dolog lehetett, de egyetlen lépéssel sem vitte előbbre tudomá-

nyos ismereteinket. Azonban tagadhatatlan, hogy ezeknek is közreműködött a gyarapitásában. Saját elhamarkodott, téves állításaival szemben később nem egyszer maga fejtette ki részletesen a valósággal igazat, vagy legalább is belátta azt. A magyarországi helvét irányuaknak nem Calvinus után haladása, Szegedi Kis Istvánnak zwinglianus felfogása, a Perényi Péter úrvacsorai vélekedéséből egy részletnek nem lutheránus, hanem katholikus jellege, Dévai Biró Mátyás műveinek luthermelanchthoni álláspontja, a debrecen-egervölgyi hitvallásnak és általában Meliusnak nem Calvinustól való befolyásolása tárgyában korábbi nyilatkozatai helyett ő is elfogadta a tényeknek megfelelő nézeteket, sőt e két utóbbi kérdésnek beható taglalása kétségtelenül megbecsülést érdemlő munka volt, mert ha első sorban magát cáfolta is meg, de egyúttal elhallgattatta és lefegyverezte a hozzá nem értő hozzászólókat. Ezekhez járult még egy pár apróbb dolog tisztázásán kivül annak kimutatása, hogy az 1554. évi óvárii zsinat úrvacsorai végzéséhez a Wittenbergi Concordia szolgált forrásul, meg hogy a helvét irányuaktól az 1564. évi nagyenyedi zsinaton előterjesztett és jobbára zwinglianus szellemü munkálat eredetileg Calvinusnak volt a dolgozata, nemkülönben annak kiderítése, hogy Meliusnak „Calvinus János irása szerint“ kiadott kátéjához semmi köze a Calvinus két kátéjának, úgyszintén alapos ismertetése a Bod Péter történetírásának, Draskovich György Calvinus elleni vitaíratának, Ozorai Imre polémikus művének, a debreceni hitvallás és a Tridentinum összefüggésének.

Mindezek, ha igazában véve összesen sem valami sokat lenditettek tudományunk gyarapitásán, tökéletesen elegendők volnának a Magyar Történelmi Társulat választmányi tagságához, az akadémiai levelező tagsághoz és a Corvin-koszoruhoz még akkor is, ha nem volna meg ezek mellett az a feltűnő erénye, hogy nemcsak rendkivül óvatosan és tartózkodóan tud nyilatkozni az ellenreformáció gonoszságairól, hanem még a Szekfü történetírásában sem lát nemhogy irányzatosságot, de még elfogultságot sem, és az újabban felkapott szellemtörténeti jelszóban nemhogy észrevenné az egész magyar történetnek korábban átértékelés néven célbavett katholikus irányzatu kiforgatását, hanem annak, az ezen cél munkálásában való aktiv részvétel nélkül ugyan, még harcosává is szegődött.

Ezek elfogulatlanságnak nézetvén, mindenesetre előnyére vál-

tak, mert bizony a mindenütt, nemsokára talán még a Protestáns Irodalmi Társaságban is befolyásra szert tevő katholikus elfogultak sohasem bocsátják meg a multnak leplezetlen feltárását. A Történelmi Tár című nagyhasznú folyóiratnak azért kellett 1911-ben váratlan hirtelenséggel megszünnie, hogy vége vettessék a gályarabjaink történetéhez közölt kútfők továbbfolytatásának. És Zsilinszky Mihály akadémiai rendes tagot, aki a Magyar Történelmi Társulatnak 1903-tól 1910-ig alelnöke volt, azontúl még csak választmányi tagságra sem méltatták némely dolgozatai miatt. Minthogy azonban Révésznél az említett kitüntetések megnyerése nem cél volt, hanem csak eredmény, sokunktól túlságosnak talált kíméletes magatartása bizonyos körülményekből megérthető és nem is hibáztatható, annál kevésbbé, mivel más irányban is elfogulatlannak látszott.

Annál meglepőbb és annál megdöbbentőbb, hogy e kitüntetések óta óriási, de vészes fordulat állott be addigi tárgyilagosságával szemben, csakhogy most sem a katholicizmus irányában, tehát jobbfelé, hanem csupán balfelé, vagyis az antitrinitarizmus és az ezzel általa mindenképen egy kalap alá vett anabaptizmus ellenében, valamint a calvinusi dogmák akármelyikének, még a borzalmas és hirhedt praedestinatiónak is a nemhivése ellenében. Hiszen felekezeti elfogultságnak nem volt híjával eddig sem egyik-másik egyháztörténetírónk, de megnyilvánulásai inkább csak ephemer jelenségnek, véletlen elszólásnak levén tekinthetők, nem szerepelt célul kitűzött, rendszerré vált, új irányt adó gyanánt. Még én sem kerülhettem ki az elfogultság vádját, épen a Révész Imre részéről, ám ő nem más felekezet irányában talált engem elfogultnak, hanem a saját felekezetem irányában.

Pedig hát ugyanatájt, midőn ezért az állítólagos elfogultságomért az én egyháztörténetírásomtól — utólag másként értelmezve ugyan — megvonta a tudományos jelleget, ő maga egyenesen azt hangoztatta, hogy célszerű, ha mindenik felekezet a maga embereit vizsgálja meg legszigorubban, még pedig különlegesen az egyháztörténetírásban. Én nem megyek ennyire. Én csak egyenlő mértéket követelek és alkamozok. Idézhetnék Révésztől is nem egy nyilatkozatot, melyekben az elfogultság ellen emelt szót s azt is kijelenté, hogy „bárminemű dogmatikus előfeltételtől szabadúlnia kell az egyházhistorikusnak disciplinája tudományos jellege érdekében.“ De az ezekre való utalásnak most már nem volna semmi

értelme, miután ezeknek a terhét egyszerűen lerázta magáról, egyfelől azzal, hogy legújabb munkája bevezetésének végén határozottan megmondá, hogy az ebben előadottakkal „módosította, helyesbítette, sőt részben ellenkezőjökre másította régebbi ide vonatkozó tanulmányainak megállapításait," másfelől azzal, hogy „Méliusz és Kálvin" című tanulmányának a bevezetésében azoknak is tudtára adta, akik netalán nem vették észre, hogy ennek összes fejezetei „egyformán határozott és nem titkolt református theologiai álláspontról vannak írva".

A tudományos egyháztörténetírásról könyvet is írónak a tudományos egyháztörténetírással való ez a nyilvános szakítása egyrészről abban a régtől szembetűnő és több úton is megkísérelt törekvésében találja meg a hátterét, hogy túlbuzgó hízelgői kifejezéséhez képest „iskola-alapító" legyen, vagy ha már ez nem sikerült a haladás irányában és a tudomány fejlesztésével, legalább mégis a saját szavai szerint „a megszokottól eltérőt" produkáljon, másrészről abban a szellemben, mely már 1918-ban kárhoztatta bennem, hogy egyszer sem revidiáltam az 1893-ban kifejtett (igazában 1883-ban magamévá tett) theologiai irányomat, és azt is, hogy ha már modern theologus vagyok, miért nem vagyok annyira modern, hogy a legújabb korszak legújabb irányához alkalmazkodva, én is eldobjam szabadelvüségemet. Abban a szellemben, mely odavitte a debreceni egyetem hittudományi karát, hogy hivatalosan a holland szigorú calvinista egyházzal, a „gereformeerde kerk"-kel nyilvánítsa magát együvé tartozónak, kurtánfurcsán megszüntetvén a „hervormde kerk"-kel évszázadokon át fennállott s a magyar református egyházra kiszámíthatatlan és meghálálhatatlan szellemi, erkölcsi és anyagi haszonnal járt közösséget, amely elpártolás, illetőleg csatlakozás nemcsak azt jelentette, hogy a nevezett professori kar egyetemlegesen orthodoxus, mert hiszen a „hervormd"-ok közt is vannak orthodoxusok, hanem egyenesen azt, hogy a kar el nem tűrendőnek tartja a szabadelvű theologiát, épen mint a gereformeerde kerk, melynek egyetemén még az orvoskari professor is olyan antimodernista esküt tesz, hogy odahagyja a hivatalát, ha a hitvallásoktól eltérő eredményre jut bármiben. És annak az egyháznak a szellemében történt Révésznek ez a pálfordulása, mely legújabb zsinati törvényeiben mind hivatalosaira, mind tagjaira kötelezővé tette a második helvét hitvallás és a heidelbergi káté tanait annak dacára, hogy sem egy-

mással, sem a magyar egyház szentjévé avatáshoz közelgő Calvinuséival nem egyeznek minden ponton. Annak az egyháznak a szellemében, amelyik a denaturált Protestáns Szemle reménykedése szerint „a theologiai liberalismus ellen vívott harcból talán már nemsokára győztesen kerül ki", holott ezt el is temették már nem egyszer, sőt már a történelemből is ki akarnák törülni az emlékét, arra sem méltatván, hogy a református konvent által kiadandó Theologiai Lexikonban külön összefoglaló cikk tárgya legyen az a theologiai irány, melynek a magyar protestáns irodalom a legkülönb termékeit köszöni majdnem valamennyi ágában. Mindezzel egészen jól összefér a tudományos történetírásról a dogmatikus vagy a „Protestáns"-nak nevezett „Szemle" műszava szerint „hitvalló" egyháztörténetírásra való átvonulás. Hogy aztán mennyire fér össze a tudományosnak mondott akadémia tagságával, az nem az én gondom, de leszögezem, hogy volt tudósunknak ezt az egész multja megtagadását épen akadémiai székfoglaló értekezése, a „Debrecen lelki válsága" nyitotta meg a nyilvánosság előtt. Énelőttem nem, mert Révésznek a szivességéből volt alkalmam nem-nyomtatásban is megismerni most kiadott, u. n. „hitvalló" munkájának egy részét, melyről a véleményemet kérte volt. Ezt akkor csak pár megjegyzéssel jeleztem írói működésének erről a legújabb, de az eddigiekből következtethetőleg még mindig nem legutolsó irányáról és termékeiről, immár azonban kötelességemnek tartom némely részleteikre kellő világosságot deríteni.

Még abban nem igen volna baj, hogy homlokegyenest ellentétbe jutva 1917-ben kifejtett véleményével és desavouálva 1925-évi irodalmi próbálkozását, egy gimnáziumi tankönyvéből „A magyarországi protestantismus történelme" címmel tudományos jellegüvé alakított rövidletét, most már filippikát tart az ilynevü tudományág ellen. Kifogásaiból az elvi természetüek cáfolatába, minthogy maga is lemondott róla, hogy tudományosnak legyen a könyve tekinthető, a közös nevező hiányában nem kivánok beléboesátkozni. de egy ténybeli kifogását meg kell erőtlenítnem annak tudomásul adásával, hogy az én kézíra ban veszteglő és „A magyarországi protestantismus története a reformáció századában" címü nagyterjedelmü munkám az ő és előző társai ilyszerü műveitől tényleg különbözve igenis hiánytalanul kiterjed a nem-magyarnyelvü protestánsokra is, miként az 1565-ig történteket magában foglaló és ebben átdolgozásra talált része bizonyságot is

tett már róla. Ebből a szempontból nincs miért szűkebb térre szorítani az egyetemes kutatást és mellőzni a testvér-felekezeteket, amelyekkel úgy is kénytelen foglalkozni akármekkora szűkkeblűség esetén is.

Az azonban már baj, hogy a Révész szóban forgó „Magyar református egyháztörténet"-ének ez a címe félrevezeti az embert a felől, hogy mit akar adni művében a szerző. Azt lehetne hinni ugyanis, hogy magyar nyelvü református szellemü, de általános egyháztörténettel lesz dolgunk. Még inkább baj, hogy a bevezetés első kikezdése a cél körvonalozása közben szintén teljesen érthetetlen, sőt mondhatni, értelmetlen és zavaros magyarázatát adja a helytelenül fogalmazott címnek. Ebben a tekintetben híve maradt a szellemtörténetnek, hiába szakított most már azzal is. Na de azután megmondja és kimerítően meg is magyarázza, hogy mi a szándéke. Szükség is van rá, mert a könyv maga is jó darabon tévedésben tartaná olvasóját a tárgya felől, elő levén adva benne még a pogány magyarok „vallási képe" is épenúgy, mint a középkori magyar egyháztörténet, nemkülönben a helvét irány feltűnedezését megelőző reformáció kora is, és csak ilyen széjjelterpeszkedő elkalandozások után nagynehezen bír eljutni a célul kitűzött tartalomhoz, a magyar református egyház történetéhez.

Annak ellenére, hogy — miként az előszóban elmondja — felhasználta a készülő-félben levő Theologiai Lexikon számára a magyarországi protestantismus történetét feldolgozó ezernyi-ezer cikkemet s azokból „kritikai adatszerűség szempontjából nem egy ponton helyesbítette, kiegészítette" a saját állításait: mégis szerfelett sűrün találkozunk munkájában ténybeli tévedésekkel. Voltaképen már az is elég baj, hogy rászorult a könyve efféle helyesbítésekre és kiegészítésekre, de annál nagyobb baj, hogy még sokkal jobban rászorult volna. Rendkivül hosszúra terjedne ugyanis, ha az összes hibákat fel akarnám sorolni azokkal az ellenmondásokkal egyetemben, amelyek oly gyakran fordulnak elő könyvében, még egy-két sor távolságában is egymástól. De hát a tudományosság kellékeivel úgy sem törődő könyvben a végén is mindegy levén ebben a tekintetben, bármit írt is, csupán a legfeltűnőbbekre mutatok rá. Attól, aki maga is búvárkodott Meliusnak a műveiben, valósággal elképpesztő hatású, mikor azt kell olvasnunk, hogy Melius „kommentárokat, illetőleg prédikációknak nevezett folyamatos gyakorlati bibliamagyarázatokat" írt más bibliai

könyvek mellett a Sámuel és Királyok könyveihez meg Jóbhoz is (112. l.), jóllehet ezeket csak lefordította és jegyzetekkel látta el, ugyanakkor pedig kihagyja az ilyenek közül a római levelet, az erről írt „prédikációknak nevezett folyamatos gyakorlati bibliamagyarázatokat" más csoportba sorozván. Azt állítja továbbá, hogy „a Szerémi György homályos följegyzéséből nem állapítható meg kétségtelen bizonyossággal: égettetett-e vagy csak megkínoztatott lutheránusokat Verbőczy?" (53. l.) Pedig a Szerémi följegyzése egy cseppet sem homályos, tökéletes világossággal mondván, hogy „urgere praeceperat", ennek a jelentése felől pedig „kétségtelen bizonyossággal" útbaigazít a latin-magyar szótár. És aztán hogy lehetséges 1565-ről kolozsvári lutheránus papoknak mondani az 1559 óta szerinte is helvét irányú Heltai Gáspárt és a Brassóból ugyanilyen felfogása miatt elmozdított Amicinust (155. l.)? Persze azt is meg lehetne kérdezni, hogy minő jogon szerepel még a címlapon is az átnézők neve, ha még annyit sem tettek meg, hogy ezeket a nagyon elemi dolgokat kijavítsák?

A még temérdek hasonlónak mellőzésével azoknak a részleteknek térek át egy csoportjára, amelyek a tudományos tárgyilagosságnak, a tudományos részrehajlatlanságnak, a tudományos módszernek, a tudományos szellemnek teljes megtagadásával pusztán a dogmatikus elfogultságnak, a felekezeti fanatismusnak minden ponton való érvényesítésével, az igazhitűségnek tüntető fitogtatásával végzetes lecsúszását jelentik egyháztörténelmi irodalmunknak. Lehet, hogy a református parochialis könyvtár igényei csak ilyen módon elégíthetők ki, mert hiszen ennek a kiadványai közül esett meg eggyel, hogy a konvent egy egész fejezetet kivágatott belőle, mert egy pár lapján igazat írtam Calvinus Jánosról.

Először is arról kell megemlékeznem, hogy tényleg iskolaalapító abban, hogy egyes szavakat nem a szokott és valódi értelmökben használ, hanem elferdített egyéni értelmezéssel, s ehhez idomítja a történelem tényeit. Igazi átértékelést visz véghez e téren most már gyakorta. Így p. o. a supralapsariusok és infralapsariusok közti ellentétet alaposan elkésve, ha nem is alaposan azzal iparkodik elsímítani, hogy más jelentést ad e szavaknak, mint amivel eredetileg bírnak, és azzal érvel, hogy ha a supralapsariusok úgy vélekedtek volna, hogy az Isten az Ádámék bűnbeesését megelőzőleg rendelte el egyik embert a túlvilági üdvösségre, a másikat az örök kárhozatra, akként is fordulna elő e szó, hogy

praelapsariusok. Megfeledkezik arról, hogy ezek a kifejezések az illető theologusoknál többnyire részletes fejtegetések rendén fordulnak elő, amelyekből meg nem másíthatólag nyilvánvaló, hogy minő értelemben éltek e szavakkal. Különben, ha csak az kell elmélete megdöntésére, hogy milyen más kifejezéssel adták még vissza a supralapsarius szó jelentését, megnyugtathatom, hogy akárhányszor fordul elő helyette nem ugyan a praelapsarius, hanem a helyes latinság szerinti antelapsarius, aminek az értelmét aligha magyarázhatja el, bármennyire szeretné is eliminálni Meliusnak a supralapsarius és infralapsarius felfogások közötti többszörös ingadozását.

A „protestáns" szó is más értelmezésre tart számot szerinte olyképen, hogy nem tiltakozó, hanem bizonyságtevő. A szóhoz fűződő történelmi esemény körülményei azonban nem erősítik meg ezt a magyarázatot, ha egyező is vele a klassikus latinságnak, de csak annak a szóhasználata.

Ott van aztán a „theodicaea", egy theologiai műszó, melynek az összes szaklexikonok szerint ez az értelme: Isten igazolása azzal szemben, hogy ő volna a bűn oka. Ezzel nem törődve, állandóan ilyeneket ír: „a mohácsi vészben megnyilvánult theodicaea" (119. l.), „mohácsi theodicaea" (135. l.) stb., ami arra mutat, hogy az isteni igazságszolgáltatással téveszti össze.

Most aztán magyar szót is a saját új ízléséhez kezd átalakítani: a rajongást, rajongót. Rajongás alatt a mindennapi életben azt szokás érteni, hogy valaki valakit vagy valamit mértéken felül szeret, valakiért vagy valamiért szertelenségig menve lelkesedik, p. o. egyes emberekért, vagy — mondjuk — művészetért, sportért stb. Vallási téren pedig rajongás a vallási fanatismusnak az a neme, mely a nemföldönjáró enthusiasmusban nyilvánul, midőn túlteszi magát az ember az észszerűség, a józan életfelfogás határain. P. o. az még nem rajongás, ha valaki szenved vagy akár meg is hal a meggyőződéséért, akármennyire ki is ment divatból az efféle, de az már rajongás, ha keresi, hogy szenvedhessen vagy meghalhasson. Az is rajongás volt, mikor a pestissel fertőzött helyről való távozást vagy az ellene gyógyszerrel való élést hibáztatta Melius és némely társa. Az is rajongás volt, mikor Kálmáncsehi Sánta Mártonnak halálos betegségét, a misererét úgy tekintették lutheránusok, mint az Isten büntetését az ő úrvacsorai tanfogalmáért. Az is rajongás volt, mikor a csengeri rektor a praedestinatio tanának hatása alatt 1563-ban öngyilkos lett azon való kétségbeesésében, hogy elképzelése szerint ő nincs az üdvösségre

választottak sorában. Az is rajongás volt, mikor az 1873. évi kolerakor egy beteg kihányván az ostyát, az utolsó kenetet feladó jezsuita kikereste azt és maga bevette.

Révész nem az ilyeneket tekinti rajongásnak és rajongóknak. Azoknak a lutheránusoknak a példájára, kik a XVI. században a helvét reformáció híveit mondták rajongóknak, ő azokat nevezi el így, akik eltérnek a calvinusi hittételektől, de csak balfelé, ezeket azonban en bloc. Az unitáriusok mind rajongók, az anabaptisták is mind azok, én és megkevesbedett szabadelvű theologus társaim — bár ránkmutatás nélkül — szintén azok vagyunk, sőt a helvét reformáció hősi halott megalapítóját, Zwinglit is csak az Isten őrzi, hogy amennyiben a jelenlegi magyar református egyház pápájának és tabujának, Calvinusnak a felfogása eltér az övétől, épenúgy nem részesül a „rajongó“ jelzőben. „Merev zwinglianus álláspontról“ (108. l.) és „zwinglianus szélsőségről“ (113. l.) azonban fesztelenül beszél Révész, holott annak, aki rajongói szerint azzal alapított iskolát, hogy másoktól átvett állításaival szemben a reformáció korabeliek theologiai álláspontjáról később beható tanulmányokban állapította meg másképen a valóságot, nemcsak tudnia kell, amiben bizonyára nincs is hiány, hanem figyelembe is kellene vennie, hogy Zwingli először vallott úrvacsorai tanításán meglehetősen módosított utolsó éveiben, ha nem is adta fel a természeti lehetőség elvét. És ez akkor történt, amikor Calvinusnak híre-hamva sem volt még, csak évek mulva lépvén a színtérre. Igazságosan tehát Zwinglinek ez a végső állásfoglalása vetendő egybe a Calvinuséval, nem pedig az akkorra már saját-maga által mellőzött. De így persze nem volna mondható a Szegedi Kis István úrvacsorai nézetéről, hogy a Calvinuséhoz közelítő. Azt viszont, hogy a praedestinatiót nem a Gottschalk-féle alakjában hírdette Zwingli, mint azután Calvinus, hasonlóképen nem írhatja rovására amannak Révész, hiszen magyar eszménye-képe, Melius távolról sem az ő megállapítása szerinti „elszánt következetességgel“ ragaszkodott a kettős praedestinatio calvinusi alakjához, amint kitűnik ez az 1567.-iki „rövid“ hitvallásban tett, de Révésztől agyonhallgatott nyilatkozataiból.

Személyválogatást másképen is követ el Révész. Dávid Ferenc p. o. azért is rajongó, mert chiliasta volt, annak dacára rajongó, hogy Révész szerint is kíváló református theologusok ugyancsak ápolták a chiliasmust. De ezek persze nem rajongók, nem az az épen-

úgy chiliasta Károlyi Gáspár sem. Pedig Dávid Ferenc, mint chiliasta is annyira nem volt rajongó, hogy miután a Krisztus ezeréves birodalma nem kezdődött meg az általa erre jósolt 1570. évben, egyenesen józan belátásánál fogva nem is tűzött ki rá több határidőt.

Abból, hogy az anabaptisták között is, az antitrinitariusok között is akadtak rajongók, normalis következtetéssel nem vonható le az az eredmény, hogy az anabaptismus is, az antitrinitarismus is rajongás. Néhol Révész is így gondolkozik. Egy helyen (123. l.) ugyanis egy rosszul fogalmazott mondatban „a szentháromságtagadás és ezekkel (!) karöltve a szektárius rajongás tünetei"-ről tesz említést, a „Debrecen lelki válságá"-ban még indokolja is, hogy miért veszi ki a szekták sorából az anabaptismust, amely pedig szerinte „kart öltött" az antitrinitarismusszal. De azért már Lengyelországban is anabaptista rajongás kíséri az antitrinitarismus propagandáját (151. l.), vagyis itt már rajongás az anabaptismus, viszont az antitrinitarismus nem az. Ezt több ízben elismétli (152. l.), tehát azt tehetné fel az ember, hogy meggondoltan választotta el ekként egymástól a kettőt. A „Méliusz és Kálvin" 4. lapján szintén különválasztja az antitrinitarismust a szekták rajongásától, sőt máshol is előfordul „az antitrinitarismus és a vele szövetkezett rajongás" (158. l.). Azután meg újra arról beszél, hogy „a lehiggadt morva-felsőmagyarországi és mennonita anabaptismus szakított a szentháromságtagadással" (154. l.). Arany Tamás pedig „rajongó radikális, sőt forradalmi anabaptista" volt, amiből úgy látszik, hogy a szentháromságtagadás volt a rajongás ismérve. Majd „az antitrinitarismusszal és anabaptismusszal karöltve járó rajongó lelkiséget" (160. l.) fedez fel Dávid Ferencben, valótlanul azt állítván, hogy ez 1567.-iki műveiben ellene szól a gyermekkeresztségnek, amit őmaga megcáfol már három lappal hátrább, megállapítván, hogy a gyulafehérvári második hitvita tételeiben, tehát 1568-ban támadták meg Dávidék a gyermekkeresztelést először. Aztán rajongás a reformátori megigazulás- és kegyelem-tannal való szakítás is (persze a katholikusok ki vannak véve!), rajongás a Krisztus helyettes elégtétele . . . tanának a kritikája, „rajongóan szabadelvű" az 1568.-iki törvénynek az ígehirdetés szabadságát biztosító intézkedése is, rajongók mondták ki az ördög nem létezését (153. l.) (vagyis ő hisz az ördög személyes létezésében és mellékesen megemlítve, hisz a boszorkányság-

ban is!), rajongás a lélek-aluvás tana (165. l.), rajongás a Servet-Socinus-féle christologiai állásponttól távolodás (165. l.). Ebből az látszanék, hogy Servetet és Socinust nem tartja rajongóknak, ha másutt meg már a Dávidék kezdetbeli, velök egyetértő szerény antitrinitarismusát is meg nem tenné rajongásnak, azt mondván, hogy a gyermekkeresztelés bírálatával „újra tettek egy merész lépést a rajongó reformok útján." Más helyen is (295. l.) egyszerűen „rajongó hullám" egészében véve az antitrinitarismus. Egyszóval tökéletes a fogalomzavar, csakhogy nem az állítólag rajongóknál. Ember legyen a talpán, aki el tud igazodni a számtalan következetlenség és ellenmondás labirintusában. Mert így megy végig az egész könyvön. Csak úgy dobálózik ezzel a folyvást szerencsétlenül alkalmazott szóval, melyet szemmelláthatólag épenúgy kiforgat igazi értelméből, mint a már említett többi theologiai műszót.

Hiszen — visszatérve Arany Tamáshoz — az ő összes, egyenként ismert tizennyolc tétele közt csupán egy van, a kilencedik, ami rajongás számba megy („valahol valami testi jó vagyon... mind ördög, mert elvonszsza Istentől az embert, ördöggé teszi és elkárhoztatja"). Ezt azonban ő észre sem veszi s olyanokban lát rajongást, amiknek semmi közük e szó normalis értelemben vett fogalmához. Mi a rajongás p. o. abban a Karlstadt-féle állításban, hogy mikor Jézus azt mondá: „ez az én testem", akkor saját testére mutatott? Révész ebből Karlstadtot is, Aranyt is megteszi rajongónak. De ha másképen nem megy, az egészen kiküszöbölt logika helyébe a fantáziát hívja segítségül, csak hogy egy tetszetős könyvcím kedvéért „lelki válság"-ot süssön ki Debrecenre. Abból, hogy Arany Tamás, aki egyébként a legteljesebb nyiltsággal sorolta fel elveit, egyetlen szót sem ejt a gyermekkeresztség ellen, és abból, hogy Melius, aki Dávidékat már akkor megvádolta anabaptismusszal, mikor még egy szót sem szóltak róla, Arany ellen ezt sohasem hozta fel vádul, rendes észjárással az volna következtethető, hogy Arany tehát nem volt anabaptista. Ámde Révész épen a hallgatásából vonja le azt a következtetést, hogy igenis anabaptista volt, csak félt előállani ebbeli elvével. Ugyan mitől félhetett volna ezért jobban, mint a többiért, hiszen az egy éven belül tartott tarcali helvét irányu zsinaton többen is találkoztak, akik nyiltan hangoztatták a csecsemők keresztelésének felesleges voltát, anélkül, hogy a hajok szála meggörbült volna

miatta. Azonban feltéve, de meg nem engedve, hogy csakugyan anabaptista volt Arany, micsoda fantázia kell annak az elképzeléséhez, hogy elhallgatott nézetből robbanjon ki valahol akármilyen válság vagy bármi is! Vagy talán lappangott a válság? Akkor meg honnan tudja?

Nem kevésbbé a fantázia szüleménye az, hogy az 1569-iki „fekete ember“-nek, Karácsony Györgynek is lelki válságot okozott volna a mozgalma Debrecenben. Először is minden tényleges bizonyságnak híjával van az az állítás, hogy ez anabaptista volt, mert hiszen szerfelett szégyenletes lett volna a többi egyházakra, ha kizárólag anabaptisták soraiból kerülnek ki olyanok, kik nem káromkodnak és nem esküdöznek. Hiszen az a történetíró, aki szintén foglalkozott Karácsonynyal, úgy vélekedik, hogy a Debrecenben vallott hittételektől nem igen tértek el a Karácsonyéi. Révész ellenben semmivel sem több adat nyomán még azt a gyanut is táplálja róla, hogy „végső célja alighanem egy münsteri jellegü anabaptista-communista Sion-királyság felállítása volt.“ Ezt a a bűvészetig vitt lélekbe-látást alátámasztja azzal a látomásával, hogy ez a román paraszt varázslata alatt tudta tartani a debreceni polgárságnak is egy részét, amely között „az antitrinitarius propaganda már az előző években elébe dolgozott.“ Csakhogy ennek az otlani antitrinitarius propagandának annyira nincsen semmi nyoma, hogy inkább annak van, hogy tartózkodtak tőle. Avagy talán az Arany Tamásét érti alatta, melyet ez esetben jégre téve tartottak nem kevesebb, mint nyolc évig?

Ahhoz is különös gondolkozás kell, hogy ilyet mondjon valaki: „az egri várőrségen is erőt vett az anabaptista szellemű rajongás, annyira, hogy a vár odahagyásával a szent sereghez akart csatlakozni s a fekete próféta vezetése alatt indulni a török ellen“ Hát ehhez anabaptizmus és rajongás kellett? És ahhoz általában, hogy „a Karácsony vezetése alattiak a török ellen kezdtek fölseregleni“? Legfeljebb hazafiui rajongás. Hiszen ez a legszebb hazafias vállalkozás volt akkor!

De az aztán a felettébb különös, hogy amikor 1569 őszén állítólag épen Debrecenben kiütött ez az antitrinitarismusnak is terhére írt válság, ugyanakkor Melius, aki erősen oldozkodott a Nagyváradra kitűzött hitvitától, 1569 okt. 10-én kelt levelében mindent összehord, hogy fölmentse alóla János Zsigmond, csak épen arra a döntő körülményre nem hivatkozik, hogy „itt van a

nyakamon a fekete ember, terjeszti az antitrinitarismust és anabaptismust, már mutatkozik is válság a gyülekezetben, Münstert akart csinálni Debrecenből, nem szabad prédának hagynom elvarázsolt híveimet, itt kell mérkőznöm a rajongókkal, nem Nagyváradon". Elhihető-e Meliusról olyan gondatlanság, hogy egy fenyegető válság kellős közepén még csak sejtelme se legyen az egészről?

Na! és az is különös, hogy ha „Debrecenben és környékén élet-halál ura" volt Karácsony, hogy merhetett oda ellátogatni épen akkor, 1569 szeptemberének végén maga János Zsigmond és ott még hitvitát is rendeztetni? Vagy talán összefogott a két antitrinitarius: a törvényes és a Révész szerinti tényleges hatalom? De akkor meg hogy nem bírták még egyesült erővel sem a magok hitére téríteni az „élet-halál urai" a már is válságban levő Debrecent? Útját állotta Melius? Amennyire én ismerem őt, aki már megjelenteknek mondta a külföldre kiadás végett kiküldött, de soha sajtó alá nem került három művét, és aki szakadatlanul ellenfelei legyőzéséről mesélte az álmait: nincs ár, amiért hallgatott volna erről a szokatlan mértékű és szokatlan diadaláról.

Az igazság azonban az, hogy nem volt ott semmiféle válság, még csak feltűnőbb mozgalom sem. Mindössze annyi történt, hogy az említett debreceni hitvita hatása alatt némelyek unitárius papot kértek Debrecenbe, de János Zsigmond nem adott nekik. És annak, hogy Melius teljes hallgatásba burkolózott a képzeletbeli válság felől, nem az az oka, amit Révész pusztán csak egyre élénkebben működő fantáziájából merít, hogy t. i. szégyelte, kivételesen ezt az egyet szégyelte világ elé vinni Melius. Azt mondja ugyanis, hogy „ha nem épen Debrecenben és környékén esik a dolog, akkor Melius nagyon valószínűleg diadalmasan aknázta volna ki unitárius-ellenes polémiája céljaira" (Debrecen lelki válsága 76. l.). Nem beszélve arról, hogy történelmet nem lehet csupa volnákból írni, csak azt kérdem: miért nem hallgatott hát Melius az erre következő 1571 év őszén a Somogyi Máté dolgáról? Ez pláne lelkész volt Debrecenben, és mégis nyomtatásban piacra vitte az ügyét Melius. Miért mért *volna* ennyire különböző mértékkel és miért vezették *volna* egy évvel előbb egészen más szempontok, mint egy évvel utóbb? Egyszerűen az a nyitja az egésznek, hogy amidőn nem volt miről írni, nem írt, de mikor volt, akkor írt bezzeg bőségesen. És míg meg sem emlékszik az

egész Karácsony-féle mozgalomról, bármennyire borzasztónak lássa is azt 370 év távolából egy nem adatokból, hanem rémképekből merítő író: addig igenis „a debreceni dúlás"-nak mondja a Melith Ferenctől épen 1570-ben ott véghezvittet, amely tehát nemcsak jelentékeny, hanem egyetlen is volt akkortájt.

Hogy mennyire nincs alapjok ezeknek a levegőből vett elgondolásoknak, annak egy igen jellemző bizonyítékát szolgáltatja Révész, midőn hitvalló elmélkedései közben eltűnődik azon, hogy mi mindent vitt volna véghez Debrecennel a Karácsony serege és mi fűződnék ennek a nevéhez, ha más tényezők mellett „Erdélyben János Zsigmond továbbélésével vagy hasonló szellemű utód trónraültetésével" minden fékét elveszíti ez a már nagy arányokban megindult rajongás. Tehát az 1570 tavaszán szerinte is véglegesen lezárult mozgalomra kihatással lett volna az egy évvel később meghalt János Zsigmond továbbélése vagy a Békés Gáspár fejedelemsége! És a János Zsigmond idejében minden nagyobb veszedelem nélkül megszünt mozgalomból egy-két év mulva származtak volna igazán megörökítésre méltó szörnyüségek, ha nem Báthory István a fejedelem! Ezen a képtelen anachronismuson nevetni is lehetne, de engem szomorúsággal tölt el.

Arról meg határozott adatunk van, hogy minő méretű volt az a „válság", amit a Somogyi Máté fellépése okozott. Nem is kell mondani, hogy őt is azzal gyanúsítja Révész, hogy anabaptista volt in petto, de nála is egyedül az erről való hallgatásából tudja ezt kihozni, noha viszont abból, hogy állást foglalt a gyermekkeresztelésnek a módozatai kérdésében, egyenesen azt kell következtetni, hogy nem tartotta azt megszüntetendőnek. Ám, hogy a legrajongóbb vagy a legfanatikusabb elvnek is milyen válságot idézhet elő az elhallgatása, azt épen az ő esete mutatta meg. Egyetlen debreceni polgárra, egy Patkó Tamás nevüre terjedt ki rajta kívül, és az sem az állítólag eltitkolt anabaptismusban volt követője, hanem a hírdetett antitrinitarismusban. Hogy pedig ez az ennyinél semmivel sem nagyobb lelki válság végképen nem okozott a debreceni tanácsnak olyan fejfájást, mint századok multával szerzőnknek, világos abból, hogy az megelégedett Patkónak egy ígéretével, amivel és Somogyinak egyházi úton való elmozdításával el is lett intézve az egész ügy.

Hogy mennyire nem volt válság ekkor sem az antitrinitarismus miatt, nyilvánvaló abból is, hogy az épen antitrinitarius haj-

landóságai miatt a diákság egy részével 1570-ben Kolozsvárra távozott Félegyházi Tamást egy év mulva, tehát a Somogyi-ügy felfakadásával egyidőben visszafogadták Debrecenbe rektornak. És még abból sem fejlődött semmi válság, hogy ez, ha nem is hirdette, de javarészben fentartotta a vélekedését, amit eléggé bizonyít az, hogy „A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás“ címü, nagyon elterjedt munkájában, mely 1579-ben jelent meg először, nemcsak feltünően igyekszik minél hamarabb túlleni a szentháromság tanán, mit Révész is észrevett, hanem a mellett egyedül az Atyát tartja imádandónak, miként én már egyetemi előadásaimban is említettem volt.

De válságot még e miatt sem láttam Debrecenben. És hogyha Révésznek merészen szárnyaló képzelődése a Melius erejének tulajdonítja azt az érdemet, hogy mindezek a felfútt apróságok nem tették Debrecent egy második Münsterré: kérdem, hogy miért nem vált egy új Münsterré Kolozsvár? Hiszen ott nem nyomozott hitet Melius! És ott uralomra jutott az antitrinitarismus, az anabaptismus pedig nemcsak mellé társulva jelentkezett, hanem külön is tetemes számmal voltak hívei. Még hozzá német volt a lakosságnak egy tekintélyes része, tehát már nemzetileg is hajlamosabb a münsteri példa követésére!

Meliusnak a mennél nagyobbá avatására való törekvés vezeti Révészt másképen is. Nem mondja ugyan ki nyiltan, mint professora, Pokoly József és tanítványa, Soós Béla, hogy Melius egy három országra kiterjedő egységes magyar református egyháznak volt fővezére, de a sorok között ugyanazt olvastatja. Kezdi azzal, hogy Pokolyt is túllicitálva, szerinte a marosvásárhelyi első református és első magyarnyelvü hitvallás „megfogalmazásában fő része Meliusnak lehetett“ (114. l.), akinek ottani „uralkodó hatását“ nemkülönben megállapitja. Ezeknek a Meliust Dávid és Heltai fölé emelő nagyotmondásoknak egy kissé komikusak az előzményei. Pokoly ugyanis óvatosabban csak „főként“ nyújtja általában „a magyarországi atyafiaknak“ a hitvallás szerzőségének babérját és azt hozza fel állítása mellett bizonyságul, hogy ha Dávidék írták volna, elküldték volna külföldre, hogy ott megismerjék (Az erdélyi református egyház története I. k. 132. l.). Mintha bizony ezt épenúgy el nem mondhatta volna Meliusékról! De hát neki így esett jól. Ezzel azonban akarata ellenére is a Dávidék szerzőségét igazolta, amennyiben pár év mulva valóban ők küld-

ték el Heidelbergbe a német fordítását. Erről hallgatott Pokoly, ki álláspontja érdekében egy kis történetmódosítást is elkövetett, azt mondván, hogy „Heltai és Dávid a későbbi harcokban nem ezt a hivatalos zsinati hitvallást, hanem a saját Defensiójokat adják az ellenfél bírálata s a külföldi akadémiák ítélete alá.“ A dolog azonban úgy történt, hogy Dávidék a kitűzött határidőben nem bocsátották a lutheránus ellenfeleiktől külföldre küldött bizottságnak rendelkezésére semmiféle munkálatukat, mire a bizottság maga választotta ki e célból a Defensiójokat, nyilván azért nem a marosvásárhelyi hitvallást, mert magyar volt a szövege.

Így tehát még mesterkedésekkel szemben is kétségtelen a Dávidék szerzősége. Nem is tételezhető fel Dávidról és Heltairól, akik már azelőtt is otthonosan forogtak az irodalom mezején, hogy egy akkor még teljesen ismeretlen fiatal kezdőre szoruljanak rá felfogásuk körvonalazásában. De persze igen jól jő ki, hogy ezek a már idősebb és gyakorlott írók alig ismerték meg, már is meghajoltak az egyébiránt Révész beismerése szerint is „mindig lázas és kuszált“ Melius előtt. Hát bizony „lázas és kuszált“ volt ő hovatovább gyarapodó mértékben. Ezért sem igaz egy szó sem abból a három országra kiterjedő egységes református egyház feletti fővezérkedésből, aminek az illető országrészek állami helyzete is gátjául szolgált ugyan, de másképen is tények igazolják az egész álomképnek a meg nem álló voltát. Ha egységes volt az egyház és fővezérök volt Melius, miért nem a már kész debreceni hitvallást tették magokévá a tiszáninniek és miért készítettek magoknak Tarcalon másat? És az erdélyiek, kiknek módjokban volt választani a fővezér tekintélyével támogatott debreceni hitvallás meg a tarcali közt, miért nem a fővezérét fogadták el Tordán a magokénak? És a hódoltságban eső dunamellékiek a Melius mesterének, aki szintén sokkal nagyobb volt, semhogy Melius után haladjon, Szegedi Kiss Istvánnak a vezetése alatt miért készítettek külön egyházigazgatási kánonokat, és ha egységesek voltak, miért nem léptették életbe a Meliustól 1567-ben szerkesztett Nagyobb Cikkeket? Amelyektől minden másfajta képzelődés ellenére épen olyan függetlenül jöttek létre a hercegszőlősi kánonok, mint ahogy egyházi szervezetöket nem kölcsönözték a német lutheránusoktól a magyar reformátusok. És ha fővezér volt Melius, miért fejezték ki a tiszáninneniek 1566-ban azt az óhajtásukat, hogy ők és Meliusék egységes terv szerint vívják a szentháromságtagadók

elleni küzdelmet? Ha volt már fővezér, akkor bízni kellett volna abban, hogy egységes terv is van. Vagy csak ezzel és ekkor kezdődött az álmodott fővezérség? Akkor meg miért akarják már 1559-re visszavinni?

De menjünk tovább! A felett, hogy a nagyelméjű, tisztafejű, mélytudásu, szépirályu, ékesszavu Dávidot valóságos szidalmazásképen a legkülönfélébb változatokban százszor elmondja Révész rajongónak, egy kis lelki csömörrel napirendre térhetünk. Ám nem hallgathatjuk el megjegyzéseinket az antitritarismusnak a szombatossághoz való viszonyáról előadottakra. Mivel pedig Révész ebben is Pokolyt követi, de — részben tájékoztatásom után — mellőzve ennek egyes tévedéseit, kénytelen vagyok ez utóbbiakra is kiterjeszkedni.

A Blandrata és Socinus által Dávidra ráfogott tételek sorában Pokoly által megismételve fontos szerepet játszott az, hogy Dávid többre becsüli az ószövetséget az újnál és ez utóbbit csak annyiban tekinti irányadónak, amennyiben megegyezik amazzal. A való tény ellenben az, hogy Dávidnak a munkáiban annak a kellő helyeken mindig hangoztatása mellett, hogy az újszövetség felette áll az ónak, még olyan nyilatkozata is csupán egy található, amiből az ószövetség könyvei közül egy csoportnak, a „próféták írásainak" az újszövetséggel egyenlő színvonalra helyezése, de ezeknek sem az újszövetség rovására való túlbecsülése tűnik ki, és, ami a fő, — ismétlem — ennek is egymagának, a többi ószövetségi könyvektől sokban eltérő szellemű csoportnak, a legfejlettebb vallásos eszméket tartalmazónak, minélfogva ez a nyilatkozata sem hozható ellentétbe a többivel.

Hasonlóan tévedés Pokolynál az, hogy Karádi Pál a jelenések könyvére szerzett magyarázataiban zsidószellemü véleményt nyilvánítna. Azt az egy nyilatkozatát ugyanis, mely az ennek bizonyítására idézett lapszámok egyikén leginkább volna ily iránynak vehető, félreérti Pokoly. Az illető helyen t. i. a vasárnap heti ünneplése mellett felhozott okok között fölöslegesnek véli Karádi azt, hogy azért kell a vasárnapot ünnepelni, mert nagy dolgok estek rajta. Erre mondja, hogyha ez a szempont súlylyal bírna a kérdés eldöntésénél, akkor inkább a szombatot kellene megülni, mivel azon még nagyobb dolgok történtek. Csakhogy ez korántsem a szombat melletti állásfoglalás!

Bizonyságok híján is az „örvénylő rajongásba sodródott

Dávid“ nyakába iparkodván varrni Révész a szombatosságot, egy helyen „a chiliastikus rajongás elvetélt alakjának“ nevezi ki ezt, más helyen pedig azt állapítja meg, hogy a „nonadorantista álláspontból logikusan következett az ószövetség egyoldalu értékelése“ (169 l.). Vagyis mind zsidóvá lesz, aki szabadelvü theologus!

Minthogy azonban a chiliasmusnak az alapgondolata, a Krisztus ezeréves földi országa, teljességgel kizárja az ószövetség túlbecsülését, elvetélt következtetés az, mely a chiliasmusból, de persze csakis a Dávidéból, húzza ki a szombatosságot. És Dávidot illetőleg szintén minden alapot nélkülöz az a következtetés, mely a Jézus nem-imádásával hozta és hozza kapcsolatba az ószövetségnek az új fölé helyezését.

Másutt kell tehát keresni a szombatosság igazán logikus kifejlődésének eredetét! Erről nem a magam-alkotta eredményt közlöm, hanem kifogástalanul orthodoxus református theologusok megállapításait. Kiss Ferenc szerint a magyar protestantismus első százada „hasonlíthatatlan előnyt adott az ószövetségnek az új felett“ és „túlbecsülte az ó törvényt“. Szilády Áron szerint a „judaismus és keresztyénség elveinek és eszméinek s a hazafias érzületnek vegyülete a magyar reformátorok mindegyikénél észrevehető s e vegyülési folyamat eredménye az az alapszínezet, mely a magyar kálvinizmusnak még ma is ismertető jele.“ Pokoly pedig „ismeretes dolog“-nak mondja, hogy „a kálvinizmus sokkal nagyobb súlyt fektet az ószövetségre, mint a lutherizmus“. Ne szégyeljünk hát rámutatni a legfőbb forrásra, az ezt az álláspontot különleges nyomatékkal képviselő Calvinusra, kinek angol és skót hívei közül a Jézus imádása közben sokan megtették azt az igazán „logikusan következő“ lépést, hogy szombatot ünnepeljenek vasárnap helyett. Korán lehettek ilyenek Erdélyben is épen a reformátusok ószövetség-cultusa nyomán, mert bizonyosra vehető, hogy voltak már akkor, mikor előállott Dávid ellen Blandrata ezt illető hamis vádjával.

Történeti fejlemények változtattak aztán a dolgon. Midőn elítélték Dávidot, az ellene vádul felhozottak mind rokonszenvet keltettek a hozzá ragaszkodóknál és csak azért is helyeselték az öszszest. Elkeseredésökben még ahhoz a csupán ráfogott eszméhez is kegyeletes kötelességöknek érezték csatlakozni, amely pedig azok közé tartozott, melyeknek neki tulajdonítása ellen egyetemleges tiltakozást jelentett be őmaga. És ha bukása után Blandra-

táéknak az igazolására hivatalosan állást foglalt az antitrinitarius egyház az ószövetséget túlbecsülő felfogás ellen: ez a Dávidot cserbenhagyó Hunyadi-pártiak elleni keserű hangulatban még olaj volt a tűzre s a hamis váddal félrevezetettek annál hevesebben képviselték az ellenkező véleményt, mivel ebben a határozatban is a Dáviddal való szakításnak látták egyik mozzanatát.

Ilymódon történetileg valósággal alátámasztották azt a hitelvi és tanbeli tekintetben sehogysem helytálló állítást, hogy Dávidnak a révén terjedt el a szombatosság. Amit a vezérre rágalmazói fogtak rá terve és szándéka gyanánt, hogy t. i. behozza a zsidóskodást, azt meg is valósították ezek a követői, csupa iránta való szeretetből minden következtetésig elmenve. Ámde Dávid ebben sem hibás, valamint abban sem, hogy más felekezetekből is hódított a szombatosság.

Ez a tényállás a szombatosság és Dávid közti viszonyban, nem pedig az, amely minden jogos alap nélkül, pusztán felekezeti rajongásból még ezért is őt szeretné eláztatni.

Ilyen az új vagy „hitvalló“ egyháztörténetírás. Írásnak írás, egyházinak is alkalmas, hitvallónak is beválik, azonban a legcsekélyebb mértékig sem a szó régi jelentésében, mely alatt olyat értettek, aki tüzön-vizen át fentartotta a meggyőződését, aki szembeszegült a hatalommal, nem pedig élvezte azt, — kínszenvedések között is, nem pedig kitüntetésekkel elhalmozottan. De történet? — az sohasem lesz az efféle kasírozott tudományból. Hogy ennek milyen, arra rávilágít az általam feltüntetett sok részlete, rá a szavak átértékelése és a tények módosítása, rá a sok eszmezavar és ellenmondás. Ez mind némi elnézéssel volna kezelhető, ha szerző újabb műveiből lépten-nyomon ki nem ütközném „a határozott és nem titkolt református theoligiai álláspont“, még pedig legreactiósabb, leginquisitoriusabb, a „furor theologicus“-tól áthatott alakjában.

Ennélfogva a legnagyobb keserűséggel, további munkásságába vetett reményeink feletti kétségbeesett csalódással le kell mondanunk róla, hogy akár mostanában közrebocsátott műveivel, akár az ebben a szellemben ezután írandókkal a tudomány szempontjából foglalkozhassunk és hogy nekik ebben a tekintetben valami súlyt tulajdoníthassunk. Ellenben mélyen érzett sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy egy sokat ígérő tudományos pálya aránylag túlkorán megszakadt s 1936 óta méltán mondhatja egyháztörténetíróink harmadik nemzedéke: elesett a mi fejünknek ko-

ronája. Legutolsó munkája minden reményt kiolthatott még azoknál is, akik a többi téves úton járó után bízakodtak még abban, hogy egy egyetemi tanárban csak felülkeredik megint a tudomány ápolása iránti kötelesség érzete. Ez már új állásának az elfoglalása után jelent meg, mely gyökértelenné teszi ezt a várakozást. És nem fog érte kárpótlást nyujtani bármily sikeres püspöki működés sem, amit különben őszintén kívánunk neki is, a tiszántúli egyházkerületnek is.

Dr. Zovánnyi Jenő.

Szamosról — ének.

A dal szőkének zeng, pedig szennyes vagy, szürke,
járásod inkább rest, de néha vidám, fürge
iramban vágtatsz, vén folyó.
Mint minden földi viz, halat hordsz, embert, szennyet
és mégis olyan más, erdélyi minden benned.
A sok könny, mik székely, román
és szász létharca közt halkan beléd-omolnak,
a hegyes-tornyu Dés szivében egybeolvad.
Mit értik Tur, Tisza, Duna,
miért becéz dalunk? — Rendelt sorsunkkal játszol
és tudjuk biztosan: ezüst-fonálnak látszol
egy másik, békés csillagon . . .

Fülöp József.

Az unitárius vallás az uj Káté küszöbén.[1]

A Káté megujitásának gondolata már évek óta foglalkoztat bennünket. Az évek alatt nemcsak 3 évet értek és nemis csak 10-et, hanem még ennél is többet. Ugy érett meg ez a gondolat lassan, fokozatosan, ahogy a hit kérdéseinek meg kell érni. Először, csak kevesen érezték a megujulás szükségét, azután mind többen-többen. A jelenlegi Káté kérdéseit mi gyakorló lelkészek egymásután huzogattuk ki, vagy részben irtuk át s közben ügyetlen feleleteket adtunk az ez iránt érdeklődő, Kátét tanuló gyermekeknek. Az egyes kérdésekkel, illetve feleletekkel kapcsolatos kifogások és kifogásaink elsősorban, vagy szinte kizárólag hittani szempontból születtek meg. Azalatt az idő alatt ugyanis, amig jelenlegi Kátének hivatását teljesitette, nem maradt mozdulatlan az unitárius hitfelfogás kérdése még itt Erdély földjén, még köztünk magyarok között sem. Azok, akik Ferencz József Unitárius Kátéját valamelyes alkalomból időnként méltatták, mindig olyannak értékelték azt, mint amely határozott, sőt korszakot alkotó fejlődést jelentett abban az időben, amikor Kriza püspök Kátéját felváltotta. Ferencz József 75 éves Kátéjában a XIX. század uj szelleme letagadhatatlanul megcsillan, annak ellenére, hogy kellő hely van biztositva annak szellemében a vallás természetszerinti konzervativ jellegének is. De a gondolkozás fejlődése nem volt és nem lehetett kizárólagos privilégiuma az elmult századnak s az unitárius szellem a több igazság és több világosság után való kutatás lehetőségének tényét, ha próbálta is időnként szabályozni — nem tagadta meg azoktól, akik őszinte buzgalommal és áhitatos Isten-szomjusággal a több vallásosságot akarták megteremteni. Említésre méltó vallásos gondolkozásunk kialakulásának történetével kapcsolatban az, hogy mostani Kátének megjelenése, illetve formába öntése után

---

[1] Felolvasás az Egyetemes Unitárius Lelkészkörnek Kolozsvárt 1939. december 2-án tartott közgyülésében.

vált igazán rendszerré egyházunkban a lelkészjelöltek külföldi tanulmányutja. S azóta ez rövid megszakitásokkal tart. Az, amit az egymásután hazaérkező nemzedékek vallásos tanulmányaik és kutatásaik eredményeképen az itthoniaknak közvetlenül, vagy közvetve átadtak, nem tünhetett el nyomtalanul. Ha ehez még hozzávesszük, hogy minden külföldi ut nélkül is nagyon sokan mélyedtek el egyházunkban a hit kérdéseibe s a magyar nyelven is felsarjadó vallásos irodalomban jelentkező gondolatok taglalásába — akkor nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy miként érlelődött meg egyetemes lelkészkörünk minden egyes tagjában az unitárius hitelveket ifjak részére összefoglaló Káténk megujitásának szüksége.

A megujitást illetőleg, gondolom, egy véleményen vagyunk. Mindanyian reátudunk mutatni nehány olyan hittani megfogalmazásra, melyet nem tartunk összegyeztethetőnek a huszadik század közepefelé haladó unitárizmusának lényegével és tartalmával. Abban azonban nem vagyunk éppen egy véleményen, hogy milyen arányu megujitást eszközöljünk. Közülünk sokan annyi hálás melegséggel veszik körül a történelmi szolgálatot tett Ferencz József Kátét, hogy nehezen tudnának megbarátkozni egy gyökeresebb változtatás gondolatával, vagy egy egészen uj Káté megalkotásával. Ferencz József megérdemli — mondják — hogy megtartsuk Kátéjának formáját, beosztását, alapvető elgondolásait s csak annyiban változtassunk rajta, hogy a szinte közösen, egyvéleménnyel kifogásolt egyes hittani beállitásokat módositsuk ugy, ahogy véleményeink kicserélése után leszürt eredményeknek megfelelően szükségesnek látszik. Mások meg az uj Káté megalkotásának hivei. Az előbbi álláspont annyiban igazolt, hogy csak egyes tételek szorulnak hittani szempontból módositásra s ha ezek megváltoztatásával eleget teszünk a jelen unitárizmusa követelményeinek, olyan ujitást és módositást hajthatunk végre, mely ugyanakkor a méltányos kegyelet érzéseit sem zavarja meg. A kegyelet kérdésével azonban jőjjünk egy kicsit tisztába. Vajjon mivel szemben tartozunk mi mélyebb, rendithetetlenebb és tartósabb kegyelettel — egy ember bizonyos formában megfogalmazott gondolataival-e, vagy pedig azzal a szellemmel, melynek izzása a világot egyszersmindenkorra megajándékozta az unitárius meglátás és cselekvés erejével? Vajjon akkor sértünk-e kegyeletet, amikor nagymultu püspökünk Kátéját módositjuk, vagy pedig akkor, ha feladjuk azt a lélektani és élettani tényt, mely szerint a

vallás nem bevégzett dolog, hanem élő valami, aminek fejlődése, haladása van.

Gondoljunk arra az utra, melyet erdélyi unitárius felfogásunk az 1579. julius 2-iki Blandrata-féle hitvallástól elkezdve — Enyedi György „Explicátiones"-e az 1638-iki dézsi kényszer hitvalláson „Catechezis" (1716—18), Kósa János Kátéján, Dimény Pál Kátéján, Koncz Boldizsár Kátéján, mely tudvalevőleg 156 esztendeig volt használatban, a Szentábrahámi konfesszióján és „Summa"-ján át egészen a Kriza átdolgozásában Channing nyomán megjelent Kátéig megtett. Egyik konfesszió a másikat követte, sokszor előhaladás voit, máskor visszaesés egy-egy Káté, de minden kor megfogalmazta a maga unitárius Kátéját. Vajjon Kriza Szentábrahámi kegyeletét sértette, amikor 1872-ben azt írja, hogy immár csak vonszoljuk Szentábrahámi Summáját kénytelenségből, melyet a dézsi komplánáció erőszakolt ránk. Vagy Ferencz József sértette Kriza kegyeletét, amikor mély vallásos érzésekkel telt Kátéja mellett megirta az övét, vagy vegyük még szükebbre a kört: mit cselekedett Ferencz József akkor, amikor 1864-ben első kiadásban megjelent Kátéját már a harmadik kiadásnál gyökeresen átdolgozta s mely az egymásután következő kiadásokon át 1921-ben 10. kiadási formájában egészen uj krisztologiával és szentlélek-tannal kerül használatba; mit cselekedett, ha nem unitárius módon hü maradt vallása szelleméhez, mely folyton haladt tisztább és több igazság után. Ferencz József Kátéja első kiadásának hitvallásában ez áll: „hiszek Jézus Krisztusban, az Atya Istennek egyszülött fiában, a mi urunkban, ki fogantaték szentlélektől, születék szüz Máriától, kinoztaték Poncius Pilatusnak alatta, megfeszitteték vala, meghala és eltemetteték, harmadnapon halottaiból feltámada, felméne a mennybe, üle az Atya Istennek jobbján, onnan lészen eljövendő, itélkezni eleveneket és holtakat. Hiszem a szentlelket, a közönséges keresztény anyaszentegyházat, szenteknek egyességét, büneink bocsánatát, testünknek feltámadását és az örök életet." A tizedik kiadásban s később a tizenegyedik kiadásban már egészen más hitvallást ismerünk meg. Az első kiadásban arra a kérdésre, hogy „mit értünk azon, hogy hiszek Jézus Krisztusban," a következőképpen felel: „Jézus Krisztust, mint az Istennek szent fiát az Isten által megigért Messiásnak lenni megismerem." Az utolsó kiadásban ebből a feleletből csak annyi maradt meg, hogy „az Ur Jézus az Istennek legnagyobb prófétája s az ő tudománya a legbiztosabb

ut Isten igaz megismeréséhez. Még sok mindent lehetne felhozni az első és utolsó kiadás összehasonlitásai alapján, ami a közben lefolyt majdnem 70 esztendő nagy fejlődésére mutat. Az egyetlen ember gondolkozásában időben végbement változásokra mutattam reá azért, hogy egyrészt vallásunk fejlődő lényegére és dinamikus voltára hivjam fel a figyelmet, másrészt azért, hogy a kegyeletsértéstől aggodókat megnyugtassam afelől, hogy Dávid Ferenc szelleméhez, de Ferencz József szelleméhez is akkor közeledünk ünnepi lélekkel és érzelmekkel, ha megtanuljuk tőlük azt, hogy a hit és vallás kérdésének eldöntésénél elsősorban, sőt mindenekfelett a lelkiismeret vagy az őszinte meggyőződés jön számitásba s nem tévesen értelmezett hagyománytisztelet, vagy öntudatlan konzervatizmus.

Mindezzel azonban még nem indokoltam meg a másik álláspontot, mely szerint általános ujitás és nem fejelés szükséges. Hiszen, ha Ferencz József a maga majdnem hetven éven át szolgáló Kátéját az először megalkotott kereten belül ujra meg ujra ujitani tudta, miért ne tehetnők meg mi is ezt? Miért nem elégedhetünk meg azzal, hogy a kifogásolt hittani részeket átszövegezzük s azután a régi beosztást és régi általános tartalmat és részleteket meghagyva, inditsuk el ujabb évtizedekre, hogy legyen tovább is öntudatositója az egymásután következő unitárius ifju nemzedéknek? Azt mondottam fennebb, hogy az ujitás szükségét *elsősorban* egyes hittani kérdések érlelték meg. Tehát már akkor jeleztem, hogy van valami más körülmény is, mely feladatunkká teszi a Káté megujitását. Nem gondolok a megfogalmazás stilisztikai szempontjaira, hiszen ezeknek a sok egymásután következő kiadás megadta a magáét, bár ilyen vonatkozásban is lehetnek kivánni valók. De gondolok az egész Káté belső tartalmának beállitására, olyan valláspedagógiai törvényszerüség hiányára, melyet ha már hozzáfogunk a Káté módositásához, figyelmen kivül hagynunk nem szabad. Ferencz József jelenlegi formáju Kátéjába nincs beledolgozva az általános fejlődés-elmélet emberre, vallásra, életre kiható jellege. Nincsenek tekintetbe véve anthropológiai, összehasonlitó-vallástudományi, lélektani és általában olyan vallásbölcseleti szempontok, melyek pedig a tudományos alapon elkészített Káté összeállitásánál döntő módon veendők tekintetbe. Nehogy félre értsen engem valaki; nem akarok én filozófiát, vagy tudományos vallásos rendszert beleépiteni uj Káténkba. Nem akarom figyelmen kivül hagyni,

sőt minden tekintetben szem előtt kivánom tartani, hogy ez a könyv 14 éves gyermekek kezébe kerül. De az a tartalom, melyet beléhelyezünk Káténkba minden szempontból ugy készitendő elő, hogy az fokozatosan, megfelelő rendszerrel, lépésről, lépésre vezesse el a növendéket a konfirmálás lényegéhez: az *unitárius hitvallás* átvételéhez, megértéséhez, megérzéséhez, öntudattá válásához. Mostani Káténk tulajdonképpen a vallásfilozófia legnehezebb kérdését szegzi legelőször a gyermeknek, midőn azt kérdi: mi a vallás? Ez a mód nem nevezhető éppen kifogástalan valláspedagógiai módnak. Egy nehány bevezető kérdésből a növendék gondolkozása és lelke elő kell készüljön erre. Megitélésem szerint az evolució, a geologia, a biologia, a lélektan kell jelezzék azt az utat, mely a vallás megszületéséhez vezet. Tudnom kell előbb mi a föld, rajta mi az élet — mi az emberi élet s mi az, ami az emberi élet lelke megnyilatkozásában jelentkezik. Erre a bevezetésre feltétlen szükség van. Amikor a valláshoz értem, mint lélektani jelenséghez, mint hithez, tulajdonképpen akkor beszélhetek annak tagozódásairól, történeti megjelenéseiről s ezek között a zsidó, majd a keresztény vallásról, amelyen belül reámutatok a reformációra, a protestántizmusra s igy érkezem el az unitárizmusig. Az ilyen bevezetés lehet csak eredményes az olyan szellemü vallás ismertetésére, mely nem biblio vagy kristocentrikus, hanem a vallásos tapasztalaton épül fel elsősorban. Az unitárizmust a maga részletkérdéseiben belső és külső alkatában meg kell ismertetnünk előre a növendékkel s csak miután ő maga foglalkozott azzal, miután többször átismételte azt, csak amikor már fiatal lelke előtt derengeni kezd, hogy miben is áll az ő vallása, csak akkor teszem fel előtte a kérdést: „Megismerve az unitárius vallás igazságait és az egyházi életet, mi a te hitvallásod?“ Megitélésem szerint ez a deduktív módszer az egyetlen alkalmas módszer. A mostani Káté először — előttem egészen érthetetlenül — teszi fel a kérdést, mi a te hitvallásod. És mielőtt a gyermek egyetlen hittételt átolvasott volna, megértett volna — zugja, versszerüen a Hiszekegyet... Ezt a lényeges pontot nem igy kell beállitanunk uj Káténkba.

De az ezekben vázolt formai és módszertani szükségletek mellett jelentkeznak tartalmi vonatkozásu kérdések is, melyek még mindig nem hittani követelmények, de amelyek az uj Káté megfogalmazásánál ki nem maradhatnak, ha az uj Kátéval azt is el

akarjuk érni, hogy az unitárius vallással kapcsolatban összhangzó egészet, átfogó s mindenre kiterjedő képet nyujtsunk s azonfelül ugy állitsuk azt be, hogy a növendék érezze minden pillanatban, hogy valami olyat tanul és vesz át, melynek köze van az élethez, még pedig a mai élethez! Épen ezért az uj unitárius Káté tartalmában fontosabbnak tartom Dávid Ferencnek s az elmult küzdelmes unitárius századoknak egy-két kérdésben való beállitását, mint az erdélyi magyar gyermek számára csupán holt anyagot jelentő zsidó vallás részletezését. Bár ezt sem hagyhatjuk figyelmen kivül. Fontosabbnak tartom a ma élő unitárius közösség szerveit, életmegnyilvánulásait, intézményeit, iskoláit és templomait nehány szóban megmagyarázni s közel vinni azokat az életbeinduló ifju lelkéhez s beleégetni fontosságukat, mint beszélni az ugynevezett „közönséges keresztény anyaszentegyházról“ csak azért, mert egy régi hitvallás igy fogalmazott meg valamit, amit én a magam részéről ma sem értek egészen tisztán.

Az uj unitárius Káté a mai életre, a mai körülmények megjelölte irányu és tartalmu életre kell megfelelően előkészitse a gyermeket. Nekünk egyházi életünket, vallásos nézeteinket megszerető s azokban öntudatossá épülő ifjakra van szükségünk, nem pedig olyanokra, akik könyvszagu tételeket kelletlenül bevágva ugy mennek el eleven egyházi kérdéseink s vallásos gondjaink mellett, mintha soha senki sem várná tőlük, hogy munkás, buzgó, áldozatos és lelkes unitáriusok legyenek.

Amikor átfogó és szerves egészet kivánunk adni hézagosnak tartanám a régi megoldást, mely szertartásaink közül csak a keresztelést és az urvacsorát emliti meg azért, mert állitólag ezeket Jézus elrendelte s egyáltalán nem emliti az esketés és temetés lényeges alkalmait s nem szól különösen az istentiszteletről magáról. A teljes és élő unitárius vallást bemutató és részletező Kátének ilyen körülményeket nem szabad elfelejteni.

Ime kedves lelkésztársaim ezek a szempontok azok, amelyeknek megfelelően én is azoknak adok igazat, akik a Káté megujitása mellett, teljes átdolgozása mellett kivánnak kitartani. De az ujból való elkészitést nemcsak a most vázolt szükségek és elvek kivánják, hanem kivánják a megújitásra váró hittani szempontok; melyeknek — véleményem szerint — puszta átfogalmazással, toldozással eleget tenni nem lehet.

Amikor Káténk hittani kérdéseire térek, mindjárt legelőször

ki kell jelentenem, hogy amennyire unitárius módon gondolkozó emberekkel érintkezem, lelkészekkel, világiakkal, tanárokkal, tanitókkal, vagy amennyire a vallás tudományos beállitását tanulmányozom a szabadelvü, vagy unitárius Istenfogalom, a szoros értelemben vett *theologia* tulajdonképpen semmit sem változott. A Ferencz József Kátéjában megfogalmazott Isten a mi Istenünk, legfeljebb arról lehet szó, hogy a modern unitáriusok érzelmi vonásaival élőbbé melegitsük, valóságosabbá, közvetlenebbé tegyük. Ne elsősorban a külső világ tényeiből és tényeitől közeledjünk megismeréséhez, mint inkább lelkünk intuitiv mélységeinek, megtapasztaló ereje legyen az, mely örökre hozzáláncol Istenhez. Fel kell oldanunk azokat a 19. századi rácionálizmusból fakadó vonásokat, melyek esetleg az élő valóságból könnyen fogalmat csinálnak.

Csupán azt jegyzem meg az Istennel kapcsolatban, hogy hitvallásunkból ki kell maradjon a „mennynek és földnek" kifejezés, de különösen az első, mely a firmamentumra, a kiterjesztett erősségre, a kézzel fogható égre utal s zavarja bizonyos mértékben a választékosan és lehetőleg tudományosan gondolkozni szándékozó unitárius embert.

Jézus fogalmánál sincs lényegbeli módositásra szükség, mindazonáltal engedjék meg, hogy egy nehány dologra felhivjam a figyelmet. Eddigi hitvallásunkban ez áll: „Hiszek Jézus Krisztusban, az Istennek egyszülött fiában, a mi urunkban." Amint fennebb emlitettem ez a forma még Ferencz Józsefnél is egy fejlettebb kifejezési hitforma, amennyiben az első kiadásban „mint Istennek szent fiát" emliti ugyanő. Tudom, hogy sokan ragaszkodnak a „Krisztus" fogalomhoz, de szögezzük le egyszersmindenkorra, hogy ez nem unitárius magatartásból várható megnyilatkozás. Jelzői értelemben én is szoktam használni időnként s a „Krisztusi" fogalom talán jelentheti mindannyiunk számára a több mint emberi megjelölését, de sohasem igazán unitárius a „Jézus Krisztus" kifejezés, „az Istennek egyszülött fia" és a „mi urunk" kifejezések aztán igazán nem unitárius kifejezések. Érdekes, hogy Ferencz József maga is mennyire érezte ezt, amikor az első kiadásban egybeirta azt, hogy: *egyszülött*, mig az utolsó kiadásban külön kivánja hangsulyozni s nem irja össze (*egy szülött* fia). Akármilyen erőlködéssel és vallásos rabulisztikával próbáljuk is az *„az Isten egyszülött"* fia kifejezést olyannak feltüntetni, mint amely nem

sérti az unitárius lélek fülét, a tény tény marad, hogy ez a kifejezés a sok évvel ezelőtt megfogalmazott apostoli hitformához való tehetetlen ragaszkodás. Visszajáró lelke ez a páli theologia holt szerkezetének. Vagy Kriza szavaival szólva „kénytelenségből vonszoljuk“, magunkkal ezt a kifejezést. A történelmi ember Jézus és nem Krisztus. Nekünk pedig csak a történelmi emberhez van közünk s unitárius szellemünket és lényegünket ne zavarjuk mindegyre, még ha valóban nem kacérkodunk is a Krisztus fogalmával, azáltal, hogy hitelveink megfogalmazásánál felhasználjuk. Az „Ur“ fogalmára pedig különösen áll fenti fejtegetésünk s éppen ezért nem is kivánok bővebben foglalkozni ezzel. Nem tudom azt se, hogy miért volna „az Ur Jézus Krisztus a keresztény anyaszentegyház feje“ a mi unitárius megitélésünk szerint. És nem tudom, hogy miért kellene nekem unitáriusnak „a Jézus Krisztusban való hit által és a Jézus Krisztus nevében megnyerni bűneim bocsánatát? (115) A további felelet, illetve magyarázat tiszta unitárius felfogást tükröz a kérdéssel kapcsolatban, de nem tudom miért van szükség arra, hogy ezen kifejezések kihangsulyozottan dült betüvel szerepeljenek?

Káténk hitvallása szerint *hiszem a szentlelket.* Ennél a kérdésnél valamivel többet kivánok időzni s nagyon kérem kedves hallgatóimat, próbáljanak az unitárius gondolat tisztitásában segiteni azáltal, hogy megfigyelik, amit elmondok s azután elmondják véleményüket. Ferencz József Kátéjának első kiadásában a szentlélek nagy betüvel és egybe van irva igy: Szentlélek, A legutolsó kiadásában pedig kicsi betüvel és egybe, viszont a dézsi egyezkedés diktálta és sajnos még mindig vonszolt keresztelési formulánál sajátságos módon nagy betüt használ, de már nem irja egybe (Szent-Lélek). Aki közelebbről figyeli meg ezt az ilyen módon való használást, észre vesz bizonyos határozatlanságot. Bizonyos olyan ki nem alakult meggyőződést, melyet csupán konzervativ érzelmek és hagyományok mankói támasztanak alá. Megitélésem szerint ennél a kérdésnél az orthodox keresztények sokkal határozottabbak, mint mi. Ugyanis náluk a szentlélek a szentháromság harmadik személye. Mivel Dávid Ferenc az egy Isten hite mellett lándzsát tört, az unitáriusok nem nevezhették sem a Fiut, sem a Szent lelket Istennek, de viszont, mivel jó sokáig a kereszténység kritériuma abban merült ki, hogy valaki elfogadja az apostoli hítformát vagy nem — mi unitáriusok cipeltük ma-

gunkkal a Szentlélek fogalmát. Egyideig nagy Sz-el irtuk, azután szeliditettük erejét s ma némelyek nagy Sz-el, a Kátének kicsi sz-el irják.

Egyes unitáriusoknak még ma is van *Istenük, Krisztusok* és *Szentlelkük*, ami nem egyéb „semi" Szentháromságnál. A Krisztus fogalomról már szóltunk. Lássuk miként állunk a szentlélek kérdésével? A Káté 93. kérdése azt mondja: „*A szentlelken értem Istennek erejét* s *jóra való segedelmét;* főképen az *igazságnak lelkét* stb." Tehát ugyebár nem az Istent magát, hanem annak *erejét, lelkét.* Az Unitárius Irodalmi Társaság 1921-ben kiadott „Unitárius hitvallása" szerint: a szentlélek kicsi betüvel és külön van irva (szent-lélek) s azt mondja arról, hogy az Istennek ereje, *lelki hatása ihletése* s mely minden jó és igaz emberben, kik Istent igazán keresik és szeretik bensőleg munkálkodik. Dr. Csiki Gábor szerint (Gondolatok a hit világából) „a szentlélek Istennek ezt a világot és ebben a világban mindeneket átható és éltető lelke" (49). „Mint a testet a lélek, az egész mindenséget Isten lelke hatja át". „Kisebb vagy nagyobb mértékben minden emberben ott él Istennek szent lelke." „Isten lelke éltet mindnyájunkat." Dr. Varga Béla szerint a „*szentlélek Istennek reánk való közvetlen hatása*", „a szentlélek hatása folytán közvetlen kapcsolatba kerülünk Istennel." „A szentlélek tehát viszony, fogalom, mely Istennek az emberre való egyik legfontosabb és leglényegesebb hatását jelöli meg. Összekötő kapocs, mely az Isten és az ember között áll fenn." Isten a substancia, a lényeg s ennek tulajdonsága az, hogy hat" (Hittan 77.). Mindezen idézeteket azért soroltam fel, hogy szemtől-szembe lássuk a kérdést. Ezeknek a különböző idézeteknek a szintézise amennyire látható, az, hogy a szentlélek Istennek lelke. Valami olyan közvetitő Isten és a világ között (Dr. Csiki), vagy „Isten és az ember között (Ferencz József, Dr. Varga Béla).

Gondoljunk most már arra, hogy a Káté arra tanit, hogy „Isten az embert a földnek porából formálta s keblébe élő lelket lehelt" ami azt jelenti, hogy — magyarázza tovább a Káté — *lelkünk égi származásu.* Ha nekünk embereknek hitünk szerint „égi származásu lelkünk van, olyan amely hasonló Isten lelkéhez, s ugyanakkor Istennél is maradt s még bőven marad ebből a lélekből — miért volna szükség arra, hogy Isten és közém, lelkével megáldott ember közé beiktassak egy közbenjárót, egy ugynevezett szentlelket. Sem Istennek nincs szüksége, sem nekem nincs szük-

ségem erre. Ha Istenhez akarok érkezni, imádkozom hozzá azzal a lelkemmel, mely az övéhez hasonló s melynek szavát éppen ezért megérti s ha ő akar hozzám jönni, nem fog leszakitani egy darabot az ő lelkéből s azt küldeni hozzám, mert megitélésünk szerint az Isten oszthatatlanul egy s amikor találkozom vele, mindig *az egész* Istennel találkozom. Mi az, hogy Istennek lelke? — Van külön teste is Istennek? *az ő lelke maga Isten.* Nincs tehát nekünk semmi szükségünk arra, hogy a Szent-lelket akár nagy, akár kicsi betüvel, akár összeirva, akár pedig külön irva is olyannak minősitsük, mint amely valami külön lényeg, melyet Káténkban, vagy éppen hitvallásunkban is megtartsunk. Amit mi unitáriusok ma a szentlélek fogalma alatt értünk, az tulajdonképpen az isteni transcendenciával szemben az isteni immanencia.

Ne méltóztassanak azt gondolni, hogy ez a fejtegetés racionális, ez nem racionális, ez csupán felfedése *a valóságos helyzetnek.* Ütő Lajos kollegánk hozzám juttatott Káté tervezetében már nem is emlit szentlelket s csupán lélekről beszél, mely „termékeny talajban maradandóbb s eredményesebb munkát végez, mint a prófétákban, Jézusban s az apostolokban.“ Magamnak is az a felfogásom, hogy az emberi lélek fogalmával minden olyan lélektani kérdést megoldhatunk, mely Istennel hoz kapcsolatba. Hogy menynyire igy van ez, mutatja az a tagadhatatlan tény, hogy mi unitáriusok az esztendő 365 napját le tudjuk élni, a vasárnapokat és a papokat is beleértve, sőt a püspökünket is anélkül, hogy a szentlélekre szükségünk volna. Pünköst az az ünnep, amikor jámborul elővesszük a szentlelket, pedig a pünköst milyen szépen megünnepelhető, mint az első keresztény gyülekezet megalapitásának ünnepe, illetve évfordulója s ennek a pünköstnek második napján milyen találó volna a konfirmálást eszközölni, illetve a gyülekezet megalapitásának ünnepén, milyen helyén való volna az uj egyháztagokat ünnepélyesen beiktatni. Ezzel egyuttal felszámolhatnánk a másik unitárius lehetetlenséggel, az áldozócsütörtökkel is.

Mindezeken felül hittani szempontból megemliteném még keresztelési formulánk megváltoztatásának szükségét, mivel amenynyire értesüléseim nem csalnak a gyakorlatban már amugy is többen egyéni módon oldogatják meg ezt a kérdést.

Kihagyandó természetesen uj Káténkból az embernek olyan beállitása, mely a paradicsomi jelenettel kezdi a történetet s ehelyett a fejlődő, jóra született, szabad lehetőségü, cselekedetéért felelős embert kellene beállitani.

Ime tisztelendő Lelkész Kör nagy vonásokban elősorolva mindaz, amit uj Káténk küszöbén unitárius vallásunkkal kapcsolatban elmondhattam. Az elmondottak egyuttal arra a kérdésre is felelni tudnak, hogy vajjon elég lesz-e csak kiigazításokat végezni, vagy pedig elkerülhetetlen az általános újitás. Amennyire én ismerem jelenlegi Káténkat, abban nagyon sok olyan formai és tartalmi vonás van, mely feltétlenül sikerrel és eredménnyel használható fel az uj foldolgozás alkalmával.

Mindannyiunknak egy a szándéka: *jó Kátét alkotni.* Hitelteljes, evangéliumszerü Kátét. Megtartani abban s beledolgozni abba hitünk igazi lényegét s a tiszta, ragyogó gyöngyök csillogását elhomályositó lényegtelen sallangoktól meg kell szabaditanunk vallásunkat.

Az uj Kátének életszinünek kell lenni, eleven, lüktető, élő vallás, élő unitárizmus kell mozduljon abban. Reá kell ömöljön az Isten közvetlen megérzésén felépülő mélyebb, melegebb, emberibb, lelkesitőbb unitárius gondolat s ha szabad ezt a kifejezést használnom, ott kell mosolyogjon a reménykedő bizalom fejlődést hirdető ritmusa. Olyan Kátét kell alkossunk, mely megajándékozza jövendő Egyházunkat öntudatos, hitbuzgó, fenkölt gondolkozásu áldozatkész nemzedékkel s mely egyidőre istenes missziót teljesit.

Kérem beszéljük meg az emlitett kérdéseket s hozzászólásainkkal járuljanak oda, hogy kristályosodjék ki lelkünkben derengő unitárius hitünk szintézise, mely alapja lehet a részletek megoldásának.

Dr. Fikker János.

János Zsigmond, a muzsikáló erdélyi fejedelem.

A magyar zenetörténet igen szegényes középkori emlékekben, amink van, azt Erdélynek köszönhetjük. Itt találjuk az első hangjegyeket lenyomtatva. A Tinódi Krónikájának kottáit Kolozsváron metszették fába 1554-ben a Hofgreff-nyomdában. Nagy dolog volt ez akkor, mikor a mohácsi vész után az egész ország a pusztulás szélén állott. A viszonyok sötétek voltak, az erkölcsök lezüllöttek. Az országot háromfelé tépték: Ferdinánd az osztrák császár, Szulejmán török szultán és János Zsigmond, kinek nem volt könnyü sora, mert Erdélyt kellett egyensulyban tartania az osztrákok és törökök vetélkedésében. A fejedelem, aki Erdélyt a vallásszabadsággal megajándékozta, 1540-ben születik. Neveléséről Izabella királyné közösen gondoskodik Fráter Györgygyel. Fráter remek diplomata volt, de a művészetekhez nem volt érzéke. János Zsigmond 11 éves, mikor a barátot 1551-ben orgyilkosokkal megölették. Ettől fogva nevelését anyja irányitotta, aki a milánói Sforzákkal állott rokonságban. Művelt, a művészetek iránt érdeklődő volt Izabella, a gyermek erdélyi fejedelem anyja. Olasz vonás volt benne a művészetek tisztelete. Gondoskodott róla, hogy fia megtanuljon olaszul és érdeklődjék a muzsika iránt. János Zsigmondról feljegyezték, hogy már kilenc éves korában olyan ügyes a táncban, hogy általános bámulat tárgya.[1] E jártasságát bizonyára zenei érzékének köszönhette.

Későbben János Zsigmond nevelésével Csáky Mihályt bizták meg, aki Tinódi verseit magyarázta neki és valószinüleg a dallamait is megkedveltette vele. Tinódi is megénekli Erdélyi historiájában[2], mikor azt mondja:

„Oh ti keresztények mind feltámadjatok,
Ezen fejedelmünkért Istent imádjátok,
Szent malasztjával 'szeresse ti király tok,
Hogy az pogán kéztöl épen maradhassatok."

Ugy látszik, Izabella nevelésével az erdélyiek nem voltak mege'égedve, mert többet törődött a fiatal király műveltségének fejlesztésével, mint katonai kiképzésével, holott abban az időben a katonai erényeket és tudományokat elsődlegeseknek ismerték el.[3] János Zsigmond ténylegesen csak attól az időtől uralkodott, mikor anyja Izabella 1559-ben meghalt. Tizenkilenc éves volt, mikor az uralkodói gondok rászakadtak, emellett a vallásszabadság küzdelmeiben ténylegesen és személyesen vett részt. Egyházi vitákat rendezett, azokon maga elnökölt és miután meggyőzték, áttért az unitárius vallásra. Ő volt a magyarság egyetlen unitárius királya. Uralkodása alatt állandó külső és belső bajai voltak. Tojástáncot folytatott az osztrák és török között, belül pedig a szászok és székelyek elégedetlenségével kellett megbirkóznia, akik őt meg akarták buktatni. Ellenségei arra vetemedtek, hogy 1561-ben felbérelték Hyeronimus nevü olasz zenetanitóját, aki lantjába csempészett lőszerrel kellett volna, hogy megölje.[4] Ez azt bizonyitja, hogy hangszerét gyakran és szivesen használta. Az olasz zenetanitót és udvari zenészt állitólag Majláth Gábor fizette volna le, hogy a királyt eltegye láb alól. A galád terv azonban nem sikerült.

Csodálatos, hogy János Zsigmond annyi baj és olyan nehéz időkben időt tudott magának szakitani arra is, hogy zenét tanuljon és magát a lanton való játszásban komolyan képezze. Brutus Mihály egykori történetiró azt irja róla, hogy zenében olyan járatos volt, hogy a legkitünőbbekkel versenyzett.[5] Acsády történetirónk is azt mondja róla, hogy szerette a zenét és udvarába lengyel és olasz énekeseket és muzsikusokat gyüjtött össze, maga pedig kitünően pengette a lantot.[6] Szamosközi István: Történeti maradványai (1566—1603) cimü müvében is ugy jellemzi a fejedelmet, mint zeneértőt és művészeteket kedvelőt.[7] Ezt irja róla: „Musicae uero adeo studiosus fuit, ut organis et psalterijs uel cum eius artis peritis certaret... Litterarum autem et *artium liberalium studia*, quibus ingenia ad humanitatem formantur..." Tehát nem csak kitünő lantos, de jó orgonás is volt.

Kétségtelen, hogy anyja a középkori olaszok szellemében nevelte és bizonyára gondoskodott róla, hogy az akkor már fejlett olasz muzsikával is megismerkedjék. Az udvarában alkalmazott zenészek is azt bizonyitják, hogy a muzsikát szivügyének tekintette. Erdély a zeneművészet terén megelőzte az anyaországot és János Zsigmond a zeneművészetért többet tett, mint bármelyik előtte levő magyar uralkodó.

Az olasz Gromo Endre, aki János Zsigmondnak 1564—1565-ben testőrkapitánya volt, egyik munkájában a fejedelemről adott rajzában szintén kiemeli, mennyire szerette a zenét és hogy környezetében olasz és lengyel muzsikusokat tartott és megemliti, milyen mestere volt a lant-pengetésnek.[8]

János Zsigmond udvarában élt az akkori idők egyik legnagyobb lantmüvésze, a brassói születésü Bakfark Bálint, aki beutazta Európát és hirnevet szerzett magának Franciaországban, Lengyel- és Németországban, kinek müveit annyira becsülték, hogy azok kiadásáért vetekedtek. Bakfark, mint gyermek került Szapolyai János budai udvarába. Ő tanitatta és képeztette egyik udvari lantosánál. A Szapolyai háznak élénk diplomáciai összeköttetései voltak Franciaországgal. Ezt indokolja is a közös Habsburgellenes magatartás. Lehetséges, hogy itt kell keresnünk Bakfark franciaországi utjának gyökerét. Lengyelországba valószinüleg Izabella királyné közremüködésével került, aki Zsigmond Ágost lengyel királynak volt a huga. A világban való barangolást megunva, került le, mint idős ember János Zsigmond udvarába, aki mint zenekedvelő és maga is lantot játszó, örvendhetett Bakfarknak a világhirü müvésznek. Szivesen látta már csak azért is, mert Bakfark, atyjának, Szapolyai Jánosnak is kegyeltje volt, de a hires muzsikus csak diszére válhatott a gyulafehérvári fejedelmi udvarnak. János Zsigmond Bakfark érdemeit megjutalmazta, mert mint Jakab Elek történetirónk János Zsigmond élete és uralkodása cimü müvében mondja[9] 1570 julius utolján kelt adománylevélben neki ajándékozta a Diód várához tartozó Oláh-Gáld községet Alsófehér megyében, minden hozzátartozó ingatlannal: szántófölddel, legelővel, erdővel, heggyel és völggyel, szőlővel, pincével, vizzel, halastóval. Az adományozás indokát igy magyarázza a fejedelem a donációs levélben:

„E zenészt I. János király lantra való kitünő tehetségeiért még mint gyermeket udvarába fogadta, muzsikára tanittatta, budai tudós lanttanitójával sok éven át tökéletesitette, s anyjának Izabella királynénak is kedves lantosa volt. Ezután Olasz, Francia és Németországot s szinte egész Európát bejárván és sok fejedelmek udvarában megfordulván a zeneművészek helybenhagyását és becsülését kiérdemelte és sok fejedelemtől jutalmat nyert, sőt a római császár őt udvarába hivta, de ő hozzánk tért vissza, (t. i. Erdélybe) hogy hűségét megmutassa s országunkat, hazáját életéig

szolgálja."[10] Bakfark nemesi cimere felett a Szapolyaiak cimere látható. De Szamosközi István a megbizható történetiró a már emlitett művében mondja, hogy „a tudományokkal és szépművészetekkel való foglalkozást, mely a lelket igaz müveltségre formálja, János Zsigmond, mint tudományosan képzett fő, kedvelte, másokban is szerette és ápolta."

Nagy dolog volt az akkor, hogy mikor Erdélyben a muzsikát még senki nem vette komolyan, akadt itt egy olyan fejedelem, aki nemcsak, hogy maga muzsikált, hanem muzsikusokat tartott udvarában, azoknak életlehetőségét biztositotta, az érdemeseket nemesi rangra emelte és adományokkal jutalmazta.

Csak még Bethlen Gábor erdélyi fejedelem vetekedhetett a zeneművészet iránti áldozatkészség és érdeklődés akkora mértékével, mint János Zsigmond, aki a sors különös akaratából egészen fiatalon halt meg 31 éves korában. Ha megérte volna, hogy sokáig éljen, ki tudja mennyivel gazdagabb lehetne Erdély zenetörténete, milyen nagyszerü zenei életet varázsolhatott volna maga körül. A zene mély gyökereket verhetett volna földünkön, és a ma olyan szegényes középkori zenetörténetünk olyan eseményeket könyvelhetne el, melyekre örömmel tekinthetnénk. János Zsigmond halála után Bakfark, mint öreg ember, elmegy Erdélyből Olaszországba, bizonyára azért, mert érezte, hogy az elhunyt muzsikus fejedelem nélkül nincs itt mit csinálnia.

Lakatos István.

Jegyzetek:

1 Veress Endre: Izabella királyné. M. Tört. Életrajzok. 1901. (294 old.)

2 Tinódi Sebestyén: Erdélyi História. Régi Magyar Költők Tára (60 old.)

3 Érd. Orsz. Eml. *II.* (34—36 old.)

4 Chronik des Hyeronimus Ostermayer 1520—1561. Herausgegeben von Graf Joseph Kemény Klausenburg 1839 (60 old.) és Miles Mathias Siebenbürgischer Würg-Engel Hermann Stadt 1670 (136 old.)

5 Wolfgangus Bethlen: Historia de rebus Transsylvanitis. Editio secundo. Cibini 1782 (287 old.)

6 Acsády: Magyarország három részre szakadásának története 1526—1608. Budapest 1897 (412—413 old.)

7 Rerum hungaricum liber tercius. Monumenta Hungariae Historica XXI. kötet. M. T. Akad. kiadása Bpest. 1876 (108—109 old.)

8 Archiv des Vereins siebenbürgischer Landeskunde Neue Folge Band. II. (35-36 old.)

9 Keresztény Magvető Kolozsvár. 1863. (276—277 old.)

10 Kolozs Monostori Konvent Levéltára. Reg. 1569—1570, jelenleg az Orsz. Levéltárban Budapesten. Az adományozólevelet Fábó Bertalan is közzé tette 1909-ben.

IRODALOM.

Pályázati hirdetés.

Az Unitárius Irodalmi Társaság a következő pályázatokat hirdeti;

1. *Kelemen Lajos* ur ajándékából 1000 azaz Egyezer lej pályadijat tüzünk ki egy történelmi elbeszélésre, melynek tárgya az unitárius egyház történetéből van véve.

2. *Dr. Fazakas Miklós* ur ajándékából 1000 azaz Egyezer lejt tűzünk ki egy szépirodalmi elbeszélésre.

3. *Dr. Ferenczy Géza* elnök ur ajándékából 3000 azaz Háromezer lejt tűzünk ki Kaáli Nagy Elek volt egyházi főgondnok élet- és jellemrajzának megirására. A pályamunka 3 nyomtatott ív terjedelmü lehet. A jutalmat nyert dolgozat a Keresztény Magvetőben meg fog jelenni.

Az 1. és 2-ik számu pályázat határideje *1940. évi május hó 15.* A 3-ik számu *1940. évi október 1.* A pályamunkák jeligés levéllel ellátva, olvasható irásban P. Szentmártoni Kálmán főtitkárhoz adandók be. (Kolozsvár, Unitárius Kollégium).

Ferenczi Zsigmond: „Isten, Szellem, Kenyér“. Oradea-Nagyvárad. 1939. 152 l. Szerző a könyv célját a következőképpen határozza meg: „A magyar népélet igaz tartalmán és alakján keresztül kerestem korunk zűrzavarában a lélek, szellem és kenyér egyensulyát s összhangzó játékát: erőgyüjtését!“ Nagy jóakarattal, mély vallásossággal és szociális érzékkel igyekszik a kitüzött eszményi cél megvalósitása felé, s közben sokoldalu gyakorlati utmutatást is ad. Olvasóink figyelmébe ajánljuk. Megrendelhető szerzőnél Bucureşti, Calea Dorobanţilor 244.

Benczédi Pál: „Dávid Ferenc vallása“. Kolozsvár, 1939. 14 l. A Keresztény Magvető füzetei 27. számaként jelent meg, amelyben az iró értelmes, világos előadásban irja le egyházunk megalapitójának vallási fejlődését, amellyel a reformáció következményeit logikusan levonva, az unitárizmushoz jutott. Épületes tájékoztatót nyujt azok részére, akik a Dávid Ferenc lelki világába betekintést akarnak nyerni.

KÜLÖNFÉLÉK

Olvasóinkhoz. Folyóiratunk 72-ik évfolyamának a küszöbén szeretettel és bizalommal fordulunk olvasóinkhoz. Nem szükség, hogy a Keresztény Magvető jelentőségét hangoztassuk. Azonban fenntartása és lehető fejlesztése csak ugy lehetséges, ha olvasóink megértő támogatásával találkozik. Egyházi főhatóságunk határozatilag kimondotta, hogy egyházközségeinkre, egyházi tanácsosainkra és tisztviselőinkre erkölcsileg kötelező a megrendelése. Mégis olyan sokan vannak még a hivatalosak, sőt kiknek a cimére jár, azok között is sok a hátralékos. Kérjük tehát nemcsak az itt-ott nagyon felszaporodott hátralékok befizetését, hanem uj előfizetők bejelentését is.

Uzoni Fosztó-féle egyháztörténet forditása. Ennek a nagyhirü és annyi felé idézett egyháztörténeti latin nyelvü forrásmunkának könnyebb hozzáférhetőség szempontjából magyarra való forditását Márkos Albert tanár afia megkezdette. Örömmel hozzuk e nagyjelentőségü vállalkozást olvasóink tudomására s a munka előszavának magyar forditását közelebbről folyóiratunkban is közölni fogjuk.

Az állami iskolába járó gyermekek szülői is kötelesek a felekezeti iskola fenntartási költségeihez hozzájárulni. Több bánsági egyházközségben azok a szülők, akiknek gyermekei állami iskolába jártak, ki akarták vonni magukat a felekezeti iskola fenntartási költségeihez való hozzájárulás alól s kérték a nemzetnevelésügyi miniszteriumot, hogy mentesitse az egyházközségi adó azon része alól, amely a felekezeti iskola fenntartására vonatkozik. A miniszterium előre helyet adott a kérésnek. Most a temesvári kat. püspökség azon előterjesztésére, hogy nincs külön iskolai adó az egyházközségekben s az egyházközségek terheihez minden hivő a megállapitott kulcs szerint hozzájárulni tartozik: a miniszterium visszavonta korábbi rendeletét s a szülőket kötelezte a teljes egyházközségi adó megfizetésére.

Egy angol unitárius istentisztelet. Talán sokak előtt érdekesnek tünik fel a kérdés, hogy vajjon milyen is egy angol unitárius istentisztelet. Az itteni erdélyi unitáriust két szembetünő tulajdonság lep meg. Az egyik a különböző egyházközségek meglehetősen nagy szabadsága istentiszteletük tartásában ; a másik a ceremoniális szinezet. Eltérőleg az erdélyi unitárius szokásoktól, itt csaknem minden unitárius templomnak más és más istentiszteleti formája van. Néhol nagyon egyszerü s nagyon hasonlit az erdélyihez, mindössze énekből, imából, beszédből áll ; máshol azonban közelebb van egy katholikus istentisztelethez. Igy például a liverpooli Ullet Road-i templomban, amely különben a leggazdagabb unitárius egyházközséget képviseli és sokan ugy ismerik, mint az unitárius székesegyházat, a következő istentiszteleti szertartás van elfogadva :

Mig a hivek begyülnek, az orgona állandóan szól. A hiveket a két palástos sekrestyés rendezi el s bár a szószékeken mikrofon is van, a padokon a nagyothallók számára külön kagylók vannak elhelyezve. Az orgona elhangzása után, mintegy félpercig siri csend van, amelyet a templom folyosójáról felhangzó dalárda „Ámen, Ámen"-je tör meg. Ennek elhangzása után az orgona ismét felbug, mialatt fehér meg vörös palástban bevonul a fizetett dalárda (a legtöbb angol templomnak fizetett gyerek- és felnőtt dalárdája van), a vörösgalléru, kékszalagos, feketepalástu paptól kisérve. A pap az olvasó „szószékre" megy és kihirdeti az énekszámot, éneklés előtt azonban néhány bibliai idézetet olvas fel s majd a gyülekezetet emlékezteti a pillanat komolyságára. Ezt közös éneklés követi, amelyet pedig térden való imádkozás követ, befejezve a dalárda által énekelt Uri Imával. Most egy közösen énekelt zsoltár jön, amelynek végén rendesen az Ó-Testamentumból vett Biblia-olvasás van. Az első és az Uj-Testamentumból vett második Biblia-olvasás között a dalárda énekel. Ezután a pap liturgikus imája a dalárda antifonás válaszával következik, melyet a békéért, az ország elöljáróiért, a szegényekért, iskolákért, stb. mondott ima követ s rövid csendes ima fejez be. Az ezt követő ének elhangzása után a pap prédikációja következik, aki közben az „olvasó" szószékről átment a prédikáló szószékre. A prédikációt közös ének fejezi be, mely után rövid ima s a pap áldása sejteti az istentisztelet befejezését. Mielőtt azonban a gyülekezet elhagyná a templomot, a dalárda rövid zsolozsmát énekel s majd orgona bugás és a gyülekezet felállása mellett kivonul a templomból ismét a paptól kisérve. Mihelyt a pap becsukja maga mögött az ajtót, az orgona elhallgat s a templom folyósójáról felzendül a dalárda istentiszteletet bevégző ámenje.

Bár nem minden egyes aktus, de az istentisztelet kerete a legtöbb unitárius templomban ugyanaz.

B. Gy.

„Unitárius Történelem“. Ilyen cimen inditott uj füzetsorozatot Dr. Fikker János teol. tanár szerkesztésében az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztő Bizottság, amelynek célja az, „hogy unitárius népünk és más érdeklődők a rövid történeti képeken át jobban megismerjék unitárius egyházunk küzdelmes, de felemelő multját“. A cél szép és nemes, mert jelenünk és jövőnk a multban gyökerezik. Az unitárius öntudat fejlesztésére alig található jobb eszköz, mint multunk beható ismerete. Addig állunk biztos talajon, mig a multtal való kapcsolatunk megvan. A sorozat első füzetét Ekárt Andor irta „Hogyan lett Dávid Ferenc unitáriussá?“ cimen. Ára 3 lej. Kapható az Iratterjesztőnél.

Az amerikai keresztények száma. Az Amerikai (U. S. A.) Keresztény Egyházak 1939-ki Évkönyve alapján a különböző vallásfelekezetek taglétszáma az elmult év alatt egy millióval szaporodott. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy sem az angol, sem az amerikai állami törvények a kötelező egyháztagságot nem irják elő.) Az 1938 évi Évkönyv 63,243.843, az idei pedig 64,159,248 tagról ad számot. A legutóbbi adatok alapján a különböző vallási csoportok taglétszáma a következőképen oszlik meg: nagyobb protestáns felekezetek 1.629,827; Római Kath. Egyház 21.322,688; nagyobb keleti orthodox egyházak 992,043; Lengyel Nemzeti Kath. Egyház 189,620; Amerikai Egyház (a Keleti Orthodox Egyházból kiváltak) 108,000. A zsidó gyülekezetek taglétszáma 4.081,242. Az Évkönyv a gyülekezetek szaporodásáról is számot ad. Eszerint az előbbi év adataival szemben (246,667) 1939 év elején az Egyesült Államokban 248,410 gyülekezet volt. 1938-ban tehát 1,743 gyülekezet alakult. *B. Gy.*

Gyászhir. *Ütő Lajosné szül. Veress Klára,* élete 62-ik, boldog házassága 36-ik évében hosszas szenvedés után, január 5-én Kolozsvárt megszünt élni. Otthonát és családját önfeláldozóan szerette. Nemes egyszerüségben példaadó volt. Isten és ember előtt való kedvességben élt. Halálával pótolhatatlan veszteség érte Ütő Lajos nyug. igazgató tanitót, egyetlen leányát, Máriát és édes anyját, özv. Veress Györgynét. Őszinte részvéttel osztozunk a család bánatában. Az élőknek vigasztalást, az elhunytnak csendes nyugodalmat kivánunk.

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.

Elszámolás.

A Keresztény Magvetőre az utolsó elszámolás óta a következő befizetések történtek:

Dr. Mikó Lőrinc 100, Székelyudvarhely egyházk. 200, M.-sáros 200, Jára 200, Kelemen Árpád 200, Dr. Mikó Lőrinc 100, Geréb Zsigmond 200, László István 200, Torda egyhk. 200, Konopi Kálmánné 200 lej.

Tisztelettel kérem a hátrálékok és előfizetési dijak beküldését.

Cluj-Kolozsvár, 1940. január hó 26-án.

Hadházy Sándor,
pénztárnok.

Unitárius egyházi művek.

Imák és imakönyvek:

Dr. Boros György: Szivemet Hozzád emelem, (kötés szerint különböző ár).
Szentábrahámi-Csifó: Ima könyv, 60 Leutól felfelé.
Vári Albert: Imádságos könyv, 1925, 16 rét, 224 oldal 45.—, 60.—, 85.—, 150.—, 200.—

Beszédek:

Bölöny Vilmos: Profétáljatok.. .. .. .. 100·—
Channing E. Vilmos: A tökéletes élet. (Forditották az unitárius tanárok) Cluj, 1881. 8 r. 176 old... .. .. 25·—
Csifó Salamon: Szolgálat az Úr előtt. 50·—
Szent-Iványi Sándor: Jézus emberarca. 1929. 16 r., 147 old... .. .. 100·—
Többen: Pályadijjal jutalmazott unitárius egyházi beszédek, (kiadta: Gálfi Lőrinc) Cluj, 1916. 8 r., 118 old. kötve 60·—
ári Albert: Keressétek először Istenıek országát. Odorheiu, 1927. 8 r., 142 old... .. .. 100.—
Weress B.: Ime az ember. .. .. .. 90·—
Kovács Lajos: Ébresztgetés . . . . . 100·—
„ „ A mi tisztünk igazsága 2·—

Ágendák:

Ütő Lajos: Bölcső mellett (keresztelési beszédek).. .. .. .. 50·—
— Megnyilatkozásunk helye, (urvacsorai beszédek) .. 50·—
— Myrtusok között, (esketési beszédek). Cristur, 1927. 8 r., 74 old. .. .. 50·—

Theológia, filozófia és neveléstudomány·

Benczédi Pál: A vallás-tanitás története. Cluj, 1915. 8 r., 74 old. .. .. 30·—
— Az unitárius hitelvek kifejlődése. Cluj, 1934. 124 oldal . . . . . . 80.—
— A ma vallása (ford.) I. G. Duca 40 old. 20.—
— Dávid Ferenc Egylet története . . 20.—
Dr. Borbély István: A Magyar Unitárius Egyház hitelvei a XVI. században. Cluj, 1914. 8 r., 83 old. .. .. 40·—
Carpenter–Dr. Kiss: A kereszténység helye a világ vallásai között. Cristur, 1923. 8 r., 70 oldal .. .. 50·—
Carpenter—Dr. Kiss: Buddhizmus és kereszténység. Cluj, 1925. 8 r., 167 old. 100—
Dr. Csiki Gábor: Hiszek egy Istenben. Cluj, 1926. 8 r., 157 old. Kötve .. 90·— / Fűzve .. 70.—
Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen .. .. .. 50·—
Dr. Gál Kelemen: Brassai mint Philosophus. Cluj 1899. 8 r., 105 old. .. 20·—
Gálfi Lőrinc: A hitvallások története. Cluj, 1916. 9 r., 472 old. 100·—
Gálfi Lőrinc: Legközelebb Jézushoz „ „ Cluj, 1915. 8 r., 55 old. 30·—
Haller—Boros Jenő: Az evangéliumok nőalakjai. Cluj, 1930. 16 r., 30 old. 15·—
Dr. Gál K.: Brassai Sámuel .. .. .. 50·-

Dr. Kiss E.—Hall: Egy Unitárius hitvilága 4
Lőrinczy D.: Az ismeretlen tanitvány megszólal 8
Dr. Kiss Elek: Az Isteni Törvény utja. Cluj, 1924. 8 r., 248 old. 16
Lupton—Lőrinczy László: Miért vagyok unitárius? .. ..
Savage—Kovács: A kereszténység fejlődéstörténete. Odorheiu, 1927. 8 r., 156 oldal 1
Szentábrahámi—Derzsi: A keresztény hittudomány összege. Cluj, 1899. 8 r., 412 oldal 5
Ürmösi József: A gyakorlati theologia főbb irányelvei 8
Dr. Varga Béla: A jelentés logikai alkata Bpest, 1916. 8 r., 34 old. 2
„ „ A lelkiismeret. Cluj, 1909. 8 r., 89 old. .. 3
„ „ A logikai érték problémája és kialakulásának története. Bpest, 1922. 8 r., 149 old. 5
Vári Albert: Miért vagyok én unitárius. Cluj. 19.6. 16 r., 20 old. .. .. ..
Vári Albert: Istenországa felé 3
Dr. Gladden—Kiss Sándor: Keresztény Pásztor 287 old. 12
Clarke Freeman—Kiss Sándor: Mindennap vallása. 207 old. 5
Peabody G. Ferenc—Szent-Iványi Sándor: A lélek egyháza 5

Történelem:

Dr. Boros György: Dr. Brassai Sámuel Cluj, 1927. 8 r., 372 old. 20
Dr. Boros György: (szerk.): Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután 4
Channing E. Vilmos: Válogatott művei III. kötet. (Élet és jellemrajzok.) (Forditották az unitárius tanárok.).. .. 4
Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. 8 r., 1561. 2
Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Cluj, 1891. 8 r., 229 l. .. 10
Kelemen Lajos: Ujabb adattár a Vargyasi Dániel-család történetéhez. Cluj, 1913. 8 r., 426 l. 6
Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond Élet- és Jellemrajza 12
Dr. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története, 2 kötet .. 30
Amator pld. kötve 50
Fosdick—Lőfi: Utazás Palesztinában 8

Törvénykönyvek:

Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház szervezete. I. k. 4
Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház Rendszabályai 5
Dr. Tóth György: Az unitárius egyház alkotmányának vázlatos jogtörténeti kifejlődése 1

Megrendeléseket kérünk az UNITÁRIUS IRATTERJESZTŐ címén Cluj, Unitárius Kollégium, küldeni.